

Світлана Алексієвич

ЧОРНОБИЛЬСЬКА МОЛИТВА

**Світлана Алексієвич
Чорнобильська молитва
(Хроніка майбутнього)**

© Светлана Алексиевич, 2013

© Віктор Бойко, переклад українською, 2020

© О. А. Гугалова-Мєшкова, художнє оформлення, 2020

* * *

Ми повітря, ми не земля...

М. Мамардашвілі

Історична довідка

«Білорусь... Для світу ми terra incognita – невідома, незвідана земля. «Біла Росія – так приблизно звучить назва нашої країни англійською мовою. Про Чорнобиль усі знають, але тільки в зв'язку з Україною і Росією. Ми ще повинні розповісти про себе...»

«Народная газета», 27 квітня 1996 р.

«26 квітня 1986 р. о 1 годині 23 хвилини 58 секунд – серія вибухів зруйнувала реактор і будівлю 4-го енергоблоку Чорнобильської АЕС, розташованої поблизу білоруської границі. Чорнобильська катастрофа стала найбільшою технологічною катастрофою ХХ століття.

Для маленької Білорусі (населення 10 млн осіб) вона стала національним лихом, хоча у самих білорусів немає жодної атомної станції. Це, як і раніше, аграрна країна, з переважно сільським населенням. У роки Великої Вітчизняної війни німецькі фашисти знищили на білоруській землі 619 сіл разом із їхніми жителями. Після Чорнобиля країна втратила 485 сіл і селищ: 70 із них вже навечно поховані в землі. У війну загинув кожен четвертий білорус, сьогодні кожен п'ятий живе на зараженій території. Це 2,1 млн осіб, із них – 700 тис. дітей. Серед чинників демографічного згасання радіація займає головне місце. У Гомельській і Могильовській областях (найбільш постраждалих від чорнобильської катастрофи) смертність перевищила народжуваність на 20 %.

Внаслідок катастрофи в атмосферу викинуто 50×10^6 Ки радіонуклідів, із них 70 % припало на Білорусь: 23 % її території заражено радіонуклідами – понад 1 Ки/км по цезію-137. Для

порівняння: в Україні заражено 4,8 % території, в Росії – 0,5 %. Площа сільгоспугідь із щільністю забруднення від 1 і більше Ки/км² становить понад 1,8 млн гектарів, стронцієм-90 із щільністю 0,3 і більше Ки/км² – близько 0,5 млн гектарів. Із сільгоспобороту виведено 264 тис. гектарів землі. Білорусь – країна лісів. Але 26 % лісів і більше половини лугів у заплавах річок Прип'ять, Дніпро, Сож відносяться до зони радіоактивного забруднення...

Як наслідок постійного впливу малих доз радіації з кожним роком у країні збільшується кількість ракових захворювань, дітей із розумовою відсталістю, нервово-психічними розладами та генетичними мутаціями...»

Зб. «Чернобыль». «Белорусская энциклопедия», 1996, с. 7, 24, 49, 101, 149

«За даними спостережень, 29 квітня 1986 року високий радіаційний фон було зареєстровано в Польщі, Німеччині, Австрії, Румунії, 30 квітня – в Швейцарії і Північній Італії, 1–2 травня – у Франції, Бельгії, Нідерландах, Великобританії, північній Греції, 3 травня – в Ізраїлі, Кувейті, Туреччині...

Закинуті на велику висоту газоподібні та летючі речовини поширювалися глобально: 2 травня їх зареєстровано в Японії, 4 травня – в Китаї, 5-го – в Індії, 5 і 6 травня – в США і Канаді.

Менше тижня знадобилося, щоб Чорнобиль став проблемою всього світу...»

Зб. «Последствия Чернобыльской аварии в Беларуси». Мінськ. Міжнародний вищий Сахаровський коледж з радіоекології. 1992 р. с. 82.

«Четвертий реактор, іменований об'єктом “Укриття”, як і раніше, зберігає у своїй свинцево-залізобетонній утробі близько 200 тонн

ядерних матеріалів. Причому паливо частково перемішано з графітом і бетоном. Що з ними відбувається сьогодні, не знає ніхто.

Саркофаг споруджували наспіх, конструкція унікальна, напевно, інженери-розробники з Пітера можуть нею пишатися. Слугувати вона мусила тридцять років. Однак монтували його “дистанційно”, плити стикували з допомогою роботів і вертольотів – звідси і щілини. Сьогодні, згідно з деякими даними, загальна площа зазорів і тріщин перевищує 200 квадратних метрів, із них продовжують вириватися радіоактивні аерозолі. Якщо вітер дме з півночі, то на півдні – зольна активність: із ураном, плутонієм, цезієм. Мало того, в сонячний день при вимкненому світлі в реакторній залі видно стовпи світла, які падають згори. Що це? Проникає всередину і дощ. А при попаданні вологи в паливовміщуючі маси можлива ланцюгова реакція...

Саркофаг – небіжчик, який дихає. Дихає смертю. На скільки його ще вистачить? На це ніхто не відповість, досі неможливо підібратися до багатьох вузлів і конструкцій, щоб дізнатись, який у них запас міцності. Зате всі розуміють: руйнування “Укриття” призвело б до наслідків навіть страшніших, ніж 1986-го...»

Журнал «Огонёк», № 17, квітень 1996 р.

«До Чорнобиля... на 100 тисяч білоруських жителів було 82 випадки онкологічних захворювань. Сьогодні статистика така: на 100 тисяч – 6 тисяч хворих. Збільшення майже в 74 рази.

Смертність за останні десять років збільшилася на 23,5 %. Від старості вмирає 1 людина з 14, в основному працездатні – 46–50 років. У найбільш заражених областях при медичному огляді встановлено: з 10 осіб – сім хворих. Їдеш по селах, і тебе вражає територія кладовищ, які розрослися...»

«Досі багато яких цифр є невідомі.... Їх усе ще тримають у таємниці, такі вони жахливі. Радянський Союз послав на місце катастрофи 800 тисяч солдатів строкової служби та призваних на

службу ліквідаторів, середній вік останніх був 33 роки. А хлопчаків узяли служити в армію відразу після школи...

Тільки в Білорусі значаться у списках ліквідаторів 115 493 особи. За даними Міністерства охорони здоров'я, з 1990 по 2003 рік 8553 ліквідаторів померли. По дві людини за день...»

«Так починалася історія...

1986 рік... На перших шпальтах радянських і зарубіжних газет репортажі про суд над винуватцями чорнобильської катастрофи...

А тепер... Уявіть порожній п'ятиповерховий будинок. Будинок без мешканців, але з речами, меблями, одягом, які використовувати вже ніхто і ніколи не зможе. Тому що будинок цей у Чорнобилі... Але саме в такому будинку мертвого міста давали невелику прес-конференцію для журналістів ті, кому належало вершити суд над винуватцями в атомній аварії. На найвищому рівні, в ЦК КПРС вирішили, що справа має розглядатися на місці злочину. У самому Чорнобилі. Суд відбувся в будівлі місцевого Будинку культури.

На лаві підсудних шестеро – директор атомної станції Віктор Брюханов, головний інженер Микола Фомін, заступник головного інженера Анатолій Дятлов, начальник зміни Борис Рогожкін, начальник реакторного цеху Олександр Коваленко, інспектор Держатоменергонагляду СРСР Юрій Лаушкін.

Глядацькі місця порожні. Сидять самі журналісти. Втім, людей вже тут і немає, місто “закрили”, як “зону жорсткого радіаційного контролю”. Чи не з цієї причини його й обрали місцем суду – чим менше свідків, тим менше галасу? Немає телеоператорів, і немає західних журналістів. Звичайно, на лаві підсудних усі хотіли побачити десятки відповідальних чиновників, у тому числі й московських. Свою відповідальність мусила нести і сучасна наука. Але погодилися на “стрілочників”.

Вирок... Віктор Брюханов, Микола Фомін і Анатолій Дятлов отримали по 10 років. У інших терміни були менші. В ув'язненні

Анатолій Дятлов і Юрій Лаушкін померли від наслідків сильного радіаційного опромінення. Головний інженер Микола Фомін збожеволів... А ось директор станції Віктор Брюханов відбув термін покарання від дзвінка до дзвінка – всі десять років. Зустрічали його рідні й кілька журналістів. Подія пройшла непомітно.

Колишній директор живе в Києві, служить звичайним клерком в одній із фірм... Так закінчується історія...»

«Незабаром Україна приступає до грандіозного будівництва. Над саркофагом, який накryw 1986-го року зруйнований четвертий блок Чорнобильської АЕС, з'явиться нове укриття під назвою «Арка». На цей проект 28 країн-донорів найближчим часом виділяють початкові капіталовкладення – понад 768 мільйонів доларів. Нове укриття має існувати вже не тридцять, а сто років. І задумане воно грандіозніше, бо мусить мати достатній об'єм, щоб там вести роботи з перепоховання відходів. Потрібен масивний фундамент: фактично належить зробити штучний скельний ґрунт із бетонних стовпів і плит. Слідом треба підготувати сховище, куди почнуть перевозити радіоактивні відходи, витягнуті з-під старого саркофага. Нове укриття буде виготовлене зі сталі високої якості, здатної витримати гамма-випромінювання. Тільки металу потрібно 18 тис. тонн...

“Арка” буде безпрецедентною в історії людства спорудою. По-перше, вражають її масштаби – це подвійна оболонка заввишки 150 метрів. А за естетикою вона наблизиться до Ейфелевої вежі...»

За матеріалами білоруських інтернет-газет за 2002–2005 рр.

Одинокий людський голос

«Я не знаю, про що розповідати... Про смерть чи про любов? Чи це одне і те ж... Про що?

...Ми нещодавно одружилися. Ще ходили по вулиці та трималися за руки, навіть якщо в магазин ішли. Завжди удвох. Я говорила йому: “Я тебе люблю”. Але я ще не знала, як я його любила. Не уявляла... Жили ми в гуртожитку пожежної частини, де він служив. На другому поверсі. І там іще три молоді сім’ї, на всіх одна кухня. А внизу, на першому поверсі, стояли машини. Червоні пожежні машини. Це була його служба. Завжди я в курсі: де він, що з ним? Серед ночі чую якийсь галас. Крики. Виглянула у вікно. Він побачив мене: “Зачини квартирки і лягай спати. На станції пожежа. Я скоро буду”.

Самого вибуху я не бачила. Тільки полум’я. Все ніби світилося... Все небо... Високе полум’я. Кіптява. Жар страшенний. А його все немає і немає. Кіптява тому, що бітум горів, дах станції було залито бітумом. Ходили, потім згадував, як по смолі. Збивали вогонь, а він повз. Піднімався. Скидали палаючий графіт ногами... Поїхали вони без брезентових костюмів, як були в самих сорочках, так і поїхали. Їх не попередили, їх викликали на звичайну пожежу...

Четверта година... П’ята година... Шоста... О шостій ми з ним збирались їхати до його батьків. Садити картоплю. Від міста Прип’яті до села Сперіжжя, де жили його батьки, сорок кілометрів. Сіяти, орати... Він це любить... Мати часто згадувала, як не хотіли вони з батьком відпускати його в місто, навіть новий будинок спорудили. Забрали в армію. Служив у Москві в пожежних військах, і коли повернувся: тільки в пожежники! Нічого іншого не визнавав. *(Мовчить.)*

Іноді ніби чую його голос... Живий... Навіть фотографії так на мене не діють, як голос. Але він ніколи мене не кличе. І уві сні... Це я його кличу...

Сьома година... О сьомій годині мені передали, що він у лікарні. Я побігла, але навколо лікарні вже стояла кільцем міліція, нікого не пускали. Тільки машини “швидкої допомоги” заїжджали. Міліціонери кричали: до машин не наближайтеся, лічильники зашкалюють! Не лише я, всі дружини прибігли, всі, у кого чоловіки цієї ночі опинилися на станції. Я кинулася шукати свою знайому, вона працювала лікарем у цій лікарні. Схопила її за халат, коли вона виходила з машини: “Пропусти мене!” – “Не можу! З ним зле. З ними з усіма зле”. Тримаю її: “Тільки подивитися”. “Гаразд, – каже, – тоді біжімо. На п’ятнадцять-двадцять хвилин”. Я побачила його... Набряклий весь, опухлий... Ока майже немає... “Треба молока. Багато молока! – сказала мені знайома. – Щоб вони випили хоча б по три літри”. – “Але він не п’є молока”. – “Зараз питиме”. Багато лікарів, медсестри, особливо санітарки цієї лікарні через якийсь час захворіють. Помруть. Але ніхто тоді цього не знав...

О десятій ранку помер оператор Шишенок. Він помер першим... Першого дня... Ми дізналися, що під руїнами залишився другий – Валера Ходемчук. Так його і не дістали. Забетонували. Але ми ще не знали, що вони всі будуть першими...

Питаю: “Васильку, що робити?” – “Їдь звідси! Їдь! У тебе буде дитина”. Я – вагітна. Але як я його залишу? Просить: “Їдь! Рятуй дитину!” – “Спочатку я мушу принести тобі молоко, а потім вирішимо”.

Прибігає моя подруга Таня Кибенок... Її чоловік у цій же палаті. З нею її батько, він на машині. Ми сідаємо і їдемо в найближче село по молоко, кілометрів зо три за місто... Купуємо багато трилітрових банок із молоком... Шість – щоб вистачило на всіх... Але від молока вони страшенно блювали... Увесь час непритомніли, їм ставили крапельниці. Лікарі чомусь твердили, що вони отруїлися газами, ніхто не говорив про радіацію. А місто заповнилося військовою технікою, перекрили всі дороги. Скрізь солдати. Перестали ходити електрички, поїзди. Мили вулиці якимось білим порошком... Я хвилювалась, як же мені завтра дістатися села, щоб купити йому

сиродою? Ніхто не говорив про радіацію. Лише військові ходили в респираторах... Городяни несли хліб із магазинів, відкриті кульочки з цукерками. Тістечка лежали на лотках... Звичайне життя. Тільки... Мили вулиці якимось порошком...

Увечері в лікарню не пропустили. Море людей навколо... Я стояла навпроти його вікна, він підійшов і щось мені кричав. Так відчайдушно! У натовпі хтось почув: їх відвозять уночі в Москву. Дружини збилися всі в одну купу. Вирішили: поїдемо з ними. Пустіть нас до наших чоловіків! Не маєте права! Билися, дряпалися. Солдати, вже стояв цеп у два ряди, нас відштовхували. Тоді вийшов лікар і підтвердив, що вони полетять на літаку в Москву, але нам потрібно принести їм одяг, – той, у якому вони були на станції, згорів. Автобуси вже не ходили, і ми бігом – через усе місто... Прибігли з сумками, а літак вже вилетів. Нас спеціально обдурили. Щоб ми не кричали, не плакали...

Ніч... По один бік вулиці автобуси, сотні автобусів (вже готували місто до евакуації), а по інший бік – сотні пожежних машин. Пригнали звідусіль. Вся вулиця – в білій піні. Ми по ній ідемо... Лаємось і плачемо...

По радіо оголосили: місто евакуюють на три-п'ять днів, візьміть із собою теплі речі та спортивні костюми, будете жити в лісах. У наметах. Люди навіть зраділи – поїдемо на природу! Зустрінемо там Перше травня. Незвично. Готували в дорогу шашлики, купували вино. Брали з собою гітари, магнітофони. Улюблені травневі свята! Плакали тільки ті, чиї чоловіки постраждали.

Не пам'ятаю, як доїхала... Ніби прокинулася, коли побачила його матір: "Мамо, Вася в Москві! Відвезли спеціальним літаком!" Але ми досадили город – картоплю, капусту (а через тиждень село евакуюють!) Хто знав? Хто тоді це знав? До вечора у мене відкрилася блювота. Я – на шостому місяці вагітності. Мені так зле... Вночі сниться, що він мене кличе, поки він був живий, кликав мене уві сні: "Люсю! Люсенько!" А коли помер, жодного разу не покликав. Жодного разу... *(Плаче.)* Встаю я зранку з думкою, що поїду в Москву

сама... “Куди ти така?” – плаче мати. Зібрали в дорогу і батька: “Нехай доведе тебе”. Зняли з ощадкнижки гроші, які у них були. Всі гроші.

Дороги не пам'ятаю... Дорога знову випала з пам'яті... У Москві у першого міліціонера запитали, в якій лікарні лежать чорнобильські пожежники, і він нам сказав, я навіть здивувалася, тому що нас лякали: державна таємниця, цілком таємно.

Шоста лікарня – на “Щукінській”...

До цієї лікарні, спеціальної радіологічної лікарні, без пропусків не пускали. Я дала гроші вахтеру, і тоді вона каже: “Іди”. Сказала, який поверх. Когось я знову просила, благала... І ось сиджу в кабінеті у завідувачки радіологічного відділення – Ангеліни Василівни Гуськової. Тоді я ще не знала, як її звуть, нічого не запам'ятовувала. Я знала тільки, що мушу його побачити. Знайти.

Вона відразу мене запитала:

– Мила моя! Миленька моя... Діти є?

Як я признаюсь?! І вже розумію, що треба приховати мою вагітність. Не пустить до нього! Добре, що я худенька, нічого по мені непомітно.

– Є, – відповідаю.

– Скільки?

Думаю: “Треба сказати, що двоє. Якщо одна – все одно не пустить”.

– Хлопчик і дівчинка.

– Раз двоє, то народжувати, видно, більше не доведеться. Тепер слухай: центральна нервова система уражена повністю, кістковий мозок вражений повністю...

“Ну, гаразд, – думаю, – буде трошки нервовою”.

– Ще слухай: якщо заплачеш – я тебе відразу відправлю. Обніматись і цілуватись не можна. Близько не підходити. Даю півгодини.

Але я знала, що вже звідси не піду. Якщо піду, то з ним. Присягнулася собі!

Заходжу... Вони сидять на ліжку, грають у карти і сміються.

– Васю! – кричать йому.

Повертається:

– О, братці, я пропав! І тут знайшла!

Смішний такий, піжама на ньому сорок восьмого розміру, а у нього – п'ятдесят другий. Короткі рукави, короткі штанці. Але пухлина з обличчя вже зійшла... Їм уливали якийсь розчин...

– А чого це ти раптом зник? – запитую.

І він хоче мене обійняти.

– Сиди-сиди, – не пускає його до мене лікар. – Нічого тут обніматися.

Якось ми це на жарт перетворили. І тут вже всі збіглись, і з інших палат теж. Усі наші. З Прип'яті. Їх же двадцять вісім душ літаком привезли. Що там? Що там у нас у місті? Я відповідаю, що почалась евакуація, все місто відвозять на три чи п'ять днів. Хлопці мовчать... А там були ще дві жінки, одна з них на прохідний у день аварії чергувала, і вона заплакала:

– Боже мій! Там мої діти. Що з ними?

Мені хотілося побути з ним удвох, ну нехай би одну хвилиночку. Хлопці це відчули, кожен придумав якусь причину, і вони вийшли в коридор. Тоді я обняла його і поцілувала. Він відсунувся:

– Не сідай поруч. Візьми стільчик.

– Так, дурниці все це, – махнула я рукою. – А ти бачив, де стався вибух? Що там? Ви ж перші туди потрапили...

– Скоріше за все, це шкідництво. Хтось спеціально влаштував. Усі наші хлопці такої думки.

Тоді так говорили. Думали.

Наступного дня, коли я прийшла, вони вже лежали по одному, кожен в окремій палаті. Їм категорично заборонялося виходити в коридор. Спілкуватись один з одним. Перестукувалися через стінку: крапка-тире, крапка-тире... Крапка... Лікарі пояснили це тим, що кожен організм по-різному реагує на дози опромінення, і те, що витримає один, іншому не під силу. Там, де вони лежали,

“зашкалювали” навіть стіни. Ліворуч, праворуч і поверх під ними... Там усіх виселили, жодного хворого... Під ними і над ними нікого...

Три дні я жила у своїх московських знайомих. Вони мені говорили: бери каструлю, бери миску, бери все, що тобі треба, не соромся. Це такі виявилися люди... Такі! Я варила бульйон з індики, на шість осіб. Шість наших хлопців... Пожежників... З однієї зміни... Вони всі чергували тієї ночі: Ващук, Кибенок, Титенок, Правик, Тищура. У магазині купила їм усім зубну пасту, щітки, мило. Нічого цього в лікарні не було. Маленькі рушники купила... Я дивуюся тепер своїм знайомим, вони, звичайно, боялися, не могли не боятися, вже ходили всякі чутки, але все одно самі мені пропонували: бери все, що треба. Бери! Як він? Як вони всі? Вони будуть жити? Жити... *(Мовчить.)* Зустріла тоді багато хороших людей, я не всіх запам'ятала... Світ звузився до однієї точки. Він... Тільки він... Пам'ятаю літню санітарку, яка мене вчила: “Є хвороби, які не виліковуються. Треба сидіти і гладити руки”.

Рано-вранці їду на базар, звідти – до своїх знайомих, варю бульйон. Усе протерти, покрити, розлити по порціях. Хтось попросив: “Привези яблучко”. З шістьма півлітровими баночками... Завжди на шістьох! У лікарню... Сиджу до вечора. А ввечері – знову в інший кінець міста. Наскільки б мене так вистачило? Але через три дні сказали, що можна жити в готелі для медпрацівників, на території самої лікарні. Боже, яке щастя!!

– Але там немає кухні. Як я їм готуватиму?

– Вам уже не треба готувати. Їхні шлунки перестають сприймати їжу.

Він почав змінюватися – щодня я вже зустрічала іншу людину... Опіки виходили наверх... У роті, на язичку і щоках, спочатку з'явилися маленькі ранки, потім вони розрослися. Пластами відходила слизова, плівочками білими. Колір обличчя... Колір тіла... Синій... Червоний... Сіро-бурий... А воно таке все моє, таке улюблене! Це не можна розповісти! Це не можна написати! І навіть пережити...

Рятувало те, що все це відбувалося миттєво, ніколи було думати, ніколи було плакати.

Я любила його! Я ще не знала, як я його любила! Ми тільки одружилися, ще не натішились одне одним... Ідемо по вулиці. Схопить мене на руки і закрутиться. І цілує, цілує. Люди йдуть повз нас, і всі усміхаються.

Клініка гострої променевої хвороби – чотирнадцять днів... За чотирнадцять днів людина помирає...

У готелі першого ж дня дозиметристи мене заміряли. Одяг, сумка, гаманець, туфлі, – все “горіло”. І все це тут же у мене забрали. Навіть нижню білизну. Не чіпали тільки гроші. Натомість видали лікарняний халат п’ятдесят шостого розміру на мій сорок четвертий, а капці сорок третього замість тридцять сьомого. Одяг, сказали, може, привеземо, а може, й ні, навряд чи він піддасться “чистці”. У такому вигляді я і з’явилася перед ним. Злякався: “Господи, що з тобою?” А я все-таки примудрялася варити бульйон. Ставила кип’ятильник у скляну банку... Туди кидала шматочки курки... Маленькі-маленькі... Потім хтось віддав мені свою каструльку, здається, прибиральниця чи чергова готелю. Хтось – дощечку, на якій я різала свіжу петрушку. У лікарняному халаті сама я не могла дістатися базару, хтось мені цю зелень приносив. Але все марно, він не міг навіть пити... проковтнути сире яйце... А мені хотілося дістати що-небудь смачненьке! Ніби це могло допомогти. Добігла до пошти: “Дівчата, – прошу, – мені треба терміново зателефонувати моїм батькам у Івано-Франківськ. У мене тут помирає чоловік”. Чомусь вони відразу здогадалися, звідки я і хто мій чоловік, моментально з’єднали. Мій батько, сестра і брат того ж дня вилетіли до мене в Москву. Вони привезли мої речі. Гроші.

Дев’ятого травня... Він завжди мені казав: “Ти не уявляєш, яка гарна Москва! Особливо на День Перемоги, коли салют. Я хочу, щоб ти побачила”. Сиджу біля нього в палаті, розплющив очі:

– Зараз день чи вечір?

– Дев’ята вечора.

– Відчиняй вікно! Починається салют!

Я відчинила вікно. Восьмий поверх, усе місто перед нами! Букет вогню зметнувся в небо.

– Ось це так!

– Я обіцяв тобі, що покажу Москву. Я обіцяв, що у свята буду все життя дарувати квіти...

Озирнулася – дістає з-під подушки три гвоздики. Дав медсестрі гроші – й вона купила.

Підбігла і цілую:

– Мій єдиний! Любов моя!

Розбурчався:

– Що тобі наказують лікарі? Не можна мене обіймати! Не можна цілувати!

Мені забороняли його обіймати. Гладити... Але я... Я піднімала і всадовлювала його на ліжку. Перестилала ліжку, ставила градусник, приносила і забидала судно... Витирала... Всю ніч – поруч. Вартувала кожен його рух. Зітхання.

Добре, що не в палаті, а в коридорі... У мене запаморочилася голова, я вхопилася за підвіконня... Повз мене йшов лікар, він узяв мене за руку. І несподівано:

– Ви вагітна?

– Ні, ні! – Я так злякалася, що нас хтось почує.

– Не обманюйте, – зітхнув він.

Я так розгубилася, що не встигла його ні про що попросити. Назавтра мене викликають до завідувачої:

– Чому ви мене обдурили? – суворо запитала вона.

– Не було виходу. Скажи я правду – відправили б додому. Свята брехня!

– Що ви наробили!!

– Але я з ним...

– Миленька ти моя! Миленька моя...

Усе життя буду вдячна Ангеліні Василівні Гуськовій. Усе життя!

Інші дружини теж приїжджали, але їх вже не пустили. Були зі мною їхні мами: мамам дозволили... Мама Володі Правика весь час просила Бога: “Візьми краще мене”.

Американський професор, доктор Гейл... Це він робив операцію з пересадки кісткового мозку... Втішав мене: надія є, маленька, але є. Такий могутній організм, такий сильний хлопець! Викликали всіх його родичів. Дві сестри приїхали з Білорусі, брат із Ленінграда – він там служив. Молодша Наталка, їй було чотирнадцять років, дуже плакала і боялась. Але її кістковий мозок підійшов краще за всі... (Замовкає.) Я вже можу про це розповідати... Раніше не могла. Я десять років мовчала. Десять років... (Замовкає.)

Коли він дізнався, що кістковий мозок беруть у його молодшої сестрички, навідріз відмовився: “Я краще помру. Не чіпайте її, вона маленька”. Старшій сестрі Людї було двадцять вісім років, вона сама медсестра, розуміла, на що йде. “Тільки б він жив”, – говорила вона. Я бачила операцію. Вони лежали поряд на столах... Там велике вікно в операційній залі. Операція тривала дві години... Коли закінчили, гірше було Людї, ніж йому, у неї на грудях вісімнадцять проколів, важко виходила з наркозу. І зараз хворіє, на інвалідності... Була гарна, сильна дівчина. Заміж не вийшла... А я тоді кидалась із однієї палати в іншу, від нього – до неї. Він лежав уже не в звичайній палаті, а в спеціальній барокамері, за прозорою плівкою, куди заходити не дозволялося. Там такі спеціальні пристосування є, щоб, не заходячи під плівку, робити уколи, ставити катетер... Усе на липучках, на замочках, і я навчилася ними користуватися... Тихенько плівку відсуну і проберуся до нього... Зрештою біля його ліжка мені поставили маленький стільчик. Йому стало так зле, що я вже не могла відійти, ні на хвилину. Кликав мене постійно: “Люсю, де ти? Люсенько!” Кликав і кликав... Інші барокамери, де лежали наші хлопці, обслуговували солдати, тому що штатні санітари відмовилися, вимагали захисного одягу. Солдати виносили судно. Протирали підлоги, міняли постільну білизну... Повністю обслуговували. Звідки там з'явилися солдати? Не питала... Тільки

він... Він... А щодня чую: помер, помер... Помер Тищура. Помер Титенок. Помер... Як молотком по тім'ячку...

Випорожнення двадцять п'ять – тридцять разів на добу. З кров'ю і слизом. Шкіра почала тріскатися на руках, ногах... Все тіло вкрилося пухирями. Коли він вертів головою, на подушці залишалися пасма волосся... А все таке рідне. Кохане... Я намагалася жартувати: “Навіть зручно. Не треба носити гребінець”. Скоро їх усіх постригли. Його я стригла сама. Я все хотіла йому робити сама. Якби я могла витримати фізично, то я всі двадцять чотири години не пішла б від нього. Мені кожну хвилину було шкода... Хвилинку, і то шкода... (*Закриває обличчя руками і мовчить.*) Приїхав мій брат і злякався: “Я тебе туди не пущу!” А батько каже йому: “Таку хіба не пустиш? Та вона у вікно влізе! По пожежній драбині!”

Відлучилася... Повертаюся – на столику біля нього апельсин... Великий, не жовтий, а рожевий. Усміхається: “Мене пригостили. Візьми собі”. А медсестра через плівку махає, що не можна цей апельсин їсти. Раз він біля нього якийсь час полежав, його не те що їсти, до нього торкатися страшно. “Ну, з'їж, – просить. – Ти ж любиш апельсини”. Я беру апельсин у руки. А він у цей час заплющує очі й засинає. Йому весь час давали уколи, щоб він спав. Наркотики. Медсестра дивиться на мене з жахом... А я? Я готова зробити все, щоб він тільки не думав про смерть... І про те, що хвороба його жахлива, що я його боюсь... Уривок якоїсь розмови... Хтось мене перестерігає: “Ви не мусите забувати, що перед вами вже не чоловік, не кохана людина, а радіоактивний об'єкт із високою щільністю зараження. Ви ж не самогубець. Візьміть себе в руки”. А я як божевільна: “Я його люблю! Я його люблю!” Він спав, я шепотіла: “Я тебе люблю!” Йшла по лікарняному двору: “Я тебе люблю!” Несла судно: “Я тебе люблю!” Згадувала, як ми з ним раніше жили. У нашому гуртожитку... Він засинав уночі тільки тоді, коли візьме мене за руку. У нього була така звичка: уві сні тримати мене за руку. Всю ніч.

А в лікарні я візьму його за руку і не відпускаю...

Ніч. Тиша. Ми самі. Подивився на мене уважно-уважно і раптом каже:

– Так хочу побачити нашу дитину. Яка вона?

– А як ми її назвемо?

– Ну, це ти вже сама придумаєш...

– Чому я сама, якщо нас двоє?

– Тоді, якщо народиться хлопчик, хай буде Василько, а якщо дівчинка – Наталочка.

– Як це Василько? У мене вже є один Василько. Ти! Мені іншого не треба.

Я ще не знала, як я його любила! Він... Тільки він... Як сліпа! Навіть не відчувала поштовхів під серцем... Хоча була вже на шостому місяці... Я думала, що вона всередині мене, моя маленька, і вона захищена. Моя маленька...

Про те, що ночую у нього в барокамері, ніхто з лікарів не знав. Не здогадувався. Пускали мене медсестри. Попервах теж умовляли: “Ти – молода. Що ти надумала? Це вже не людина, а реактор. Згорите разом”. Я, як собачка, бігала за ними... Стояла годинами під дверима. Просила-благала. І тоді вони: “Чорт з тобою! Ти – ненормальна”. Вранці перед восьмою годиною, коли починався лікарський обхід, показують через плівку: “Тікай!”. На годину втікаю до готелю. А з дев'ятої ранку до дев'ятої вечора у мене пропуск. Ноги у мене по коліна посиніли, розпухли, настільки я втомлювалася. Моя душа була міцнішою тіла. Моє кохання...

Поки я з ним... цього не робили... Але коли виходила, його фотографували... Одягу ніякого. Голий. Лише легке простирадло поверх. Я кожен день міняла це простирадло, а до вечора воно все в крові. Піднімаю його, й у мене на руках залишаються клаптики шкіри, прилипають. Прошу: “Миленький! Допоможи мені! Обіпрись на руку, на лікоть, скільки можеш, щоб я тобі ліжко розгладила, не залишила жодного шва, жодної складочки”. Будь-який шовчик – це вже рана на ньому. Я зрізала собі нігті до крові, щоб десь його не зачепили. Ніхто з медсестер не наважувався підійти, доторкнутися,

коли що-небудь потрібно, гукали мене. І вони... Вони фотографували... Говорили, для науки. А я б їх усіх виштовхнула звідти! Кричала б і била! Як вони можуть! Якби я могла їх туди не пустити... Якби...

Вийду з палати в коридор... І йду на стінку, на диван, тому що я нічого не бачу. Зупиню чергову медсестру: “Він помирає”. – Вона мені відповідає: “А що ти хочеш? Він отримав тисяча шістсот рентгенів, а смертельна доза чотириста”. Їй теж шкода, але по-іншому. А воно все моє... Все кохане.

Коли вони всі померли, в лікарні зробили ремонт... Стіни скребли, зірвали паркет і винесли... Столярку.

Далі – останнє... Пам'ятаю уривками. Все спливає...

Ніч сиджу біля нього на стільчику... О восьмій ранку: “Васильку, я піду. Я трошки відпочину”. Розплющить і заплющить очі – відпустив. Тільки дійду до готелю, до своєї кімнати, ляжу на підлогу, на ліжку лежати не могла, так усе боліло, як уже стукає санітарка: “Іди! Біжи до нього! Кличе нещадно!” А того ранку Таня Кибенок так мене просила, кликала: “Поїдьмо зі мною на кладовище. Я без тебе не зможу”. Того ранку ховали Вітю Кибенка і Володю Правика. З Вітею вони були друзі, ми дружили сім'ями. За день до вибуху разом сфотографувались у нас у гуртожитку. Такі вони, наші чоловіки, там гарні! Веселі! Останній день нашого того життя... Дочорнобильського... Такі ми щасливі!

Повернулася з кладовища, швиденько дзвоню на пост медсестрі: “Як він там?” – “П'ятнадцять хвилин тому помер”. Як? Я всю ніч була у нього. Тільки на три години відлучилася! Стала біля вікна і кричала: “Чому? За що?” Дивилася на небо і кричала... На весь готель... До мене боялися підійти... Отямилася: наостанок його побачу! Побачу! Скотилася зі сходів... Він лежав іще в барокамері, не забрали. Останні слова його: “Люсю! Люсенько!” – “Тільки відійшла. Зараз прибіжить”, – заспокоїла медсестра. Зітхнув і затих.

Я вже від нього не відірвалася... Йшла з ним до труни... Хоча запам'ятала не саму труну, а великий поліетиленовий пакет... Цей

пакет... У морзі запитали: “Хочете, ми покажемо вам, у що його одягнемо”. Хочу! Одягли в парадну форму, кашкет на груди поклали. Взуття не підібрали, тому що ноги розпухли. Бомби замість ніг. Парадну форму теж розрізали, натягнути не могли, не було вже цілого тіла. Все – кривава рана. У лікарні останні два дні... Підніму його руку, а кістка хитається, теліпається кістка, тілесна тканина від неї відійшла. Шматочки легень, шматочки печінки йшли через рот... Захлинався своїми нутрощами... Обкручу руку бинтом і засуну йому в рот, усе це з нього вигрібаю... Це не можна розповісти! Це не можна написати! І навіть пережити... Це все таке рідне... Таке... Жоден розмір взуття неможливо було натягнути... Поклали в труну босого...

На моїх очах... У парадній формі його засунули в целофановий мішок і зав'язали. І цей мішок вже поклали в дерев'яну труну... А труну ще одним мішком обв'язали... Целофан прозорий, але товстий, як клейонка. І вже все це помістили в цинкову труну, ледве втиснули. Тільки кашкет нагорі залишився.

З'їхалися всі... Його батьки, мої батьки... Купили в Москві чорні хустки... Нас приймала надзвичайна комісія. Всім говорили одне й те саме, що віддати вам тіла ваших чоловіків, ваших синів ми не можемо, вони дуже радіоактивні і будуть поховані на московському цвинтарі особливим способом. У запаяних цинкових трунах, під бетонними плитками. І ви повинні цей документ підписати. Потрібна ваша згода. Якщо хтось обурювався, хотів відвезти труну на батьківщину, його переконували, що вони, мовляв, герої і тепер сім'ї вже не належать. Вони вже державні люди... Належать державі.

Сіли в катафалк... Родичі й якісь військові люди. Полковник із рацією... По рації передають: “Чекайте наших наказів! Чекайте!” Дві чи три години кружляли по Москві, по кільцевій дорозі. Знову до Москви повертаємося... По рації: “На кладовище в'їзд не дозволяємо. Кладовище атакують іноземні кореспонденти. Ще почекайте”. Батьки мовчать... Хустка у мами чорна... Я відчуваю, що неприємно. Зі мною істерика: “Чому мого чоловіка треба

приховувати? Він – хто? Вбивця? Кримінальний злочинець? Кого ми ховаємо?” Мама: “Тихо, тихо, донечко”. Гладить мене по голові, бере за руку. Полковник передає: “Дозвольте рухатися на кладовище. З дружиною істерика”. На кладовищі нас оточили солдати. Йшли під конвоєм. І труну несли під конвоєм. Нікого не пустили попрощатись... Тільки родичі... Засипали моментально. “Швидко, швидко!” – командував офіцер. Навіть не дали труну обійняти.

І відразу – в автобуси...

Миттєво купили і принесли зворотні квитки... Наступного дня... Весь час із нами був якийсь чоловік у цивільному, з військовою виправкою, не дав навіть вийти з номера й купити їжу в дорогу. Не дай Боже, щоб ми з ким-небудь заговорили, особливо я. Наче я тоді могла говорити, я вже навіть плакати не могла. Чергова, коли ми виходили, перерахувала всі рушники, всі простирадла... Тут же їх складала в поліетиленовий мішок. Напевно, спалили... За готель ми самі заплатили. За чотирнадцять діб...

Клініка променевої хвороби – чотирнадцять діб... За чотирнадцять діб людина вмирає...

Вдома я заснула. Зайшла в дім і впала на ліжко. Я спала три доби. Мене не могли підняти... Приїхала “швидка допомога”. “Ні, – сказав лікар, – вона не померла. Вона прокинеться. Це такий страшний сон”.

Мені було двадцять три роки...

Я пам’ятаю сон... Приходить до мене моя померла бабуся, в тому одязі, в якому ми її поховали. І наряджає ялинку. “Бабусю, чому в нас ялинка? Адже зараз літо?” – “Так треба. Скоро твій Вася до мене прийде”. А він виріс серед лісу. Я пам’ятаю... Другий сон... Вася приходить у білому і кличе Наталку. Нашу дівчинку, яку я ще не народила. Вже вона велика, і я дивуюся: коли вона так підросла? Він підкидає її під стелю, і вони сміються... А я дивлюся на них і думаю, що щастя – це так просто. Так просто! А потім мені приснилося... Ми бродимо з ним по воді. Довго-довго йдемо... Просив, напевно, щоб я не плакала. Давав знак звідти. Зверху. *(Затихає надовго.)*

Через два місяці я приїхала в Москву. З вокзалу – на кладовище. До нього! І там на кладовищі у мене почалися перейми. Тільки я з ним заговорила... Викликали “швидку”. Я дала адресу. Народжувала я там же... У тієї ж Ангеліни Василівни Гуськової... Вона мене ще тоді попередила: “Народжувати приїжджай до нас”. А куди я така ще поїду? Народила я на два тижні раніше терміну...

Мені показали... Дівчинка... “Наталочко, – покликала я. – Тато назвав тебе Наталочкою”. На вигляд здорова дитина. Ручки, ніжки... А у неї був цироз печінки... В печінці – двадцять вісім рентгенів... Вроджена вада серця... Через чотири години сказали, що дівчинка померла. І знову... ми її вам не віддамо! Як це не віддасте?! Це я її вам не віддам! Ви хочете її забрати для науки, а я ненавиджу вашу науку! Ненавиджу! Вона забрала у мене спочатку його, а тепер ще чекає... Не віддам! Я поховую її сама. Поруч із ним... *(Переходить на шепіт.)*

Все не ті слова вам говорю... Не такі... Не можна мені кричати після інсульту. І плакати не можна. Але я хочу... Хочу, щоб знали... Ще нікому не зізнавалася... Коли я не віддала їм мою маленьку дівчинку. Нашу дівчинку... Тоді вони принесли мені дерев'яну коробочку: “Вона – там”. Я подивилась: її сповили. Вона лежала в пелюшечках. І тоді я заплакала: “Покладіть її біля його ніг. Скажіть, що це наша Наталочка”.

Там, на могилі не написано: Наталя Ігнатенко... Там тільки його ім'я... Вона ж була ще без імені, без нічого... Тільки душа... Душу я там і поховала...

Я приходжу до них завжди з двома букетами: один – йому, другий – на куточок кладу їй. Повзаю біля могили на колінах. Завжди на колінах... *(Незв'язно.)* Я її вбила... Я... вона... врятувала... Моя дівчинка мене врятувала, вона прийняла весь радіоудар на себе, стала як би приймачем цього удару. Така маленька. Крихіточка. *(Задихаючись)* Вона мене вберегла. Але я любила їх обох... Хіба... Хіба можна вбити любов'ю? Такою любов'ю! Чому це поряд? Любов і

смерть. Завжди вони разом. Хто мені пояснить? Хто підкаже? Повзаю біля могили на колінах... *(Надовго затихає.)*

...У Києві мені дали квартиру. У великому будинку, де тепер живуть усі, хто виїхав із атомної станції. Всі знайомі. Квартира велика, двокімнатна, про яку ми з Васею мріяли. А я божеволіла в ній! У кожному кутку, куди не гляну – всюди він. Його очі... Почала ремонт, аби не сидіти, аби забутись. І так два роки... Сниться мені сон... Ми йдемо з ним, а він іде босоніж. “Чому ти завжди невзутий?” – “Та тому, що у мене нічого немає”. Пішла до церкви... Батюшка мене навчив: “Треба купити капці великого розміру і покласти кому-небудь у труну. Написати записку – що це йому”. Я так і вчинила. Приїхала до Москви і відразу – до церкви. У Москві я до нього ближче... Він там лежить, на Митінському кладовищі... Розповідаю служителю, що так і так, мені треба капці передати. Запитує: “А відомо тобі, як це робити треба?” Ще раз пояснив... Якраз внесли відправляти похорон дідуся старого. Я підходжу до труни, піднімаю накидочку і кладу туди капці. “А записку ти написала?” – “Так, написала, але не вказала, на якому кладовищі він лежить”. – “Там вони всі в одному світі. Знайдуть його”.

У мене ніякого бажання жити не було. Вночі стою біля вікна, дивлюся на небо: “Васильку, що мені робити? Я не хочу без тебе жити”. Вдень іду повз дитячий садок, стану і стою... Дивилася б і дивилася на дітей... Я божеволіла! І почала вночі просити: “Васильку, я народжу дитину. Я вже боюся бути сама. Не витримаю далі. Васильку!!” А іншим разом так попрошу: “Васильку, мені не треба чоловіка. Кращого за тебе для мене немає. Я хочу дитинку”.

Мені було двадцять п'ять років...

Я знайшла чоловіка... Все йому розповіла... Всю правду: у мене одна любов, на все життя. Я все йому відкрила... Ми зустрічались, але я ніколи його в дім до себе не кликала, в дім не могла. Там – Вася...

Працювала я кондитером. Ліплю торт, а сльози котяться. Я не плачу, а сльози котяться. Єдине, про що дівчаток просила: “Не

жалійте мене. Будете жаліти, я піду". Не треба мене жаліти... Я колись була щаслива...

Принесли мені орден Васі. Червоного кольору... Я дивитися на нього довго не могла. Сльози котяться...

Народила хлопчика. Андрій... Андрійко... Подруги зупиняли: "Тобі не можна народжувати", й лікарі лякали: "Ваш організм не витримає". Потім... Потім вони сказали, що він буде без ручки... Без правої ручки... Апарат показував... "Ну, і що? – думала я. – Я навчатиму писати його лівою рукою". А народився нормальний... красивий хлопчик... Вчиться вже в школі, вчиться на самі п'ятірки. Тепер у мене є хтось, ким я дихаю і живу. Світло в моєму житті. Він прекрасно все розуміє: "Мамочко, якщо я поїду до бабусі, на два дні, ти дихати зможеш?" Не зможу! Боюся на день із ним розлучитися. Ми йшли по вулиці... І я, відчуваю, падаю... Тоді мене розбив перший інсульт... Там, на вулиці... "Мамочко, тобі водички дати". – "Ні, ти стій біля мене. Нікуди не йди". І хапонула його за руку. Далі не пам'ятаю... Розплющила очі в лікарні... Я так хапонула Андрійка за руку, що лікарі ледве розтиснули мої пальці. У нього рука довго була синя. Тепер виходимо з дому: "Мамочко, тільки не хапай мене за руку. Я нікуди від тебе не піду". Він теж хворіє: два тижні в школі, два – вдома з лікарем. Ось так і живемо. Боїмося одне за одного. А в кожному кутку Вася... Його фотографії... Вночі з ним говорю і говорю... Буває, мене уві сні попросить: "Покажи нашу дитинку". Ми з Андрійком приходимо... А він приводить за руку доньку. Завжди з донькою. Грається тільки з нею...

Так я і живу... Живу одночасно в реальному і нереальному світі. Не знаю, де мені краще... *(Встає. Підходить до вікна.)* Нас тут багато. Ціла вулиця, її так і називають – чорнобильська. Все своє життя ці люди на станції пропрацювали. Багато хто досі їздять туди на вахту, тепер станцію обслуговують вахтовим методом. Ніхто там вже не живе і жити ніколи не буде. У них у всіх тяжкі захворювання, інвалідності, але роботу свою не кидають, бояться навіть подумати про це. У них немає життя без реактора, реактор – їхнє життя. Де і

кому вони сьогодні потрібні в іншому місці? Часто помирають. Вмирають миттєво. Вони вмирають на ходу – йшов і впав, заснув і не прокинувся. Ніс медсестрі квіти і зупинилося серце. Стояв на автобусній зупинці... Вони вмирають, але їх ніхто по-справжньому не розпитав. Про те, що ми пережили... Що бачили... Про смерть люди не хочуть слухати. Про страшне...

Але я вам розповіла про любов... Як я любила...»

Людмила Ігнатенко, дружина загиблого пожежника Василя Ігнатенка

Інтерв'ю автора з самою собою про пропущену історію і про те, чому Чорнобиль ставить під сумнів нашу картину світу

– Я – свідок Чорнобиля... Найголовнішої події двадцятого століття, незважаючи на страшні війни та революції, якими буде пам'ятне це століття. Минуло понад двадцять років після катастрофи, але досі для мене питання – про що я свідчу про минуле чи про майбутнє? Так легко зісковзнути в банальність... У банальність жаху... Але я дивлюся на Чорнобиль як на початок нової історії, він не тільки знання, а й передзнання, тому що людина вступила в суперечку з колишніми уявленнями про себе і про світ. Коли ми говоримо про минуле чи про майбутнє, то вкладаємо в ці слова свої уявлення про час, але Чорнобиль – це насамперед катастрофа часу. Радіонукліди, розкидані по нашій землі, житимуть п'ятдесят, сто, двісті тисяч років... І більше... З точки зору людського життя, вони – вічні. Що ж ми здатні зрозуміти? Чи в наших силах добути і розпізнати сенс у цьому, ще незнайомому нам жаху?

Про що ця книга? Чому я її написала?

– Ця книга не про Чорнобиль, а про світ Чорнобиля. Про саму подію написані вже тисячі сторінок і зняті сотні тисяч метрів кіноплівки. Я ж займаюся тим, що назвала б пропущеною історією, безслідними слідами нашого перебування на землі та в часі. Пишу і збираю повсякденність почуттів, думок, слів. Намагаюся застати побут душі. Життя звичайного дня звичайних людей. Тут же все незвично: і подія, і люди, коли вони обживали новий простір. Чорнобиль для них – не метафора, не символ, він – їхній дім. Скільки разів мистецтво репетирувало апокаліпсис, пропонувало різні технологічні версії кінця світу, але тепер ми точно знаємо, що

життя куди фантастичніше. Через рік після катастрофи мене хтось запитав: “Усі пишуть. А ви живете тут і не пишете. Чому?” А я не знала, як про це писати, з яким інструментом і звідки підступитись. Якщо раніше, коли писала свої книги, я вдивлялася в страждання інших, то зараз я і моє життя стали частиною події. Зліпилися воєдино, що не відійти на відстань. Ім'я моєї маленької, загубленої в Європі країни, про яку світ раніше майже нічого не чув, зазвучало всіма мовами, вона перетворилася на диявольську чорнобильську лабораторію, а ми, білоруси, стали чорнобильським народом. Хоч де б я тепер з'являлася, всі з цікавістю озирались: “А, ви звідти? Що там?” Звичайно, можна було швидко написати книгу, які потім з'являлись одна за одною, – що трапилося в ту ніч на станції, хто винен, як приховували аварію від світу і від власного народу, скільки тонн піску і бетону знадобилося, щоб спорудити саркофаг над реактором, який дихав смертю, – але щось мене зупиняло. Тримало за руку. Що? Відчуття таємниці. Це відчуття, що раптово вселилося в нас, витало тоді над усім: нашими розмовами, діями, страхами і йшло слідом за подією. Подією-чудовиськом. В усіх з'явилося висловлене чи невисловлене відчуття, що ми доторкнулися до невідомого. Чорнобиль – це таємниця, яку нам іще належить розгадати. Непрочитаний знак. Можливо, загадка на двадцять перше століття. Виклик йому. Стало ясно: крім комуністичних, національних і нових релігійних викликів, серед яких живемо і виживаємо, попереду нас чекають інші виклики, більш люті й тотальні, але поки що приховані від очей. Але щось вже після Чорнобиля прочинилось...

Ніч 26 квітня 1986 року... За одну ніч ми перемістилися в інше місце історії. Здійснили стрибок у нову реальність, і вона, ця реальність, виявилася вищою не тільки нашого знання, а й нашої уяви. Порвався зв'язок часів... Минуле раптом виявилось безпорадним, у ньому нема на що спертися, в усядисущому (як ми вірили) архіві людства не знайшлося ключів, щоб відчинити ці двері. Я не раз чула в ті дні: “таких слів не підберу, щоб передати те, що я

бачила і пережила”, “ніхто раніше мені нічого подібного не розповідав”, “в жодній книжці про це не читав і в кіно не бачив”. Між часом, коли сталася катастрофа, і тим часом, коли про неї почали розповідати, була пауза. Момент німоти... Він запам’ятався всім... Десь нагорі ухвалювали якісь рішення, складали секретні інструкції, піднімали в небо вертольоти, рухали по дорогах величезну кількість техніки, внизу – чекали повідомлень і боялися, жили чутками, але всі мовчали про головне – що ж усе-таки сталося? Не знаходили слів для нових почуттів і не знаходили почуттів для нових слів, не вміли ще висловитись, але поступово занурювалися в атмосферу нового думання, так можна сьогодні визначити той наш стан. Просто фактів уже не вистачало, тягнуло зазирнути за факт, увійти в смисл. Ефект потрясіння! І я шукала цю вражену людину... Вона говорила нові тексти... Голоси іноді пробивались, ніби крізь сон чи марення, з паралельного світу. Поруч із Чорнобилем усі починали філософствувати. Ставали філософами. Храми знову заповнилися людьми... Віруючими та недавніми атеїстами... Шукали відповідей, які не могли дати фізика і математика. Тривимірний світ розсунувся, і я не зустрічала сміливців, які б знову могли поклястися на Біблії матеріалізму. Яскраво спалахнула нескінченність. Замовкли філософи і письменники, вибиті зі знайомої колії культури та традиції. Найцікавіше в ті перші дні було розмовляти не з ученими, не з чиновниками і військовими з великими погонами, а зі старими селянами. Живуть вони без Толстого і Достоевського, без інтернету, але їхня свідомість якимось чином вмістила в себе нову картину світу. Не зруйнувалася. Напевно, ми всі швидше б упоралися з військовою атомною ситуацією, як у Хіросімі, власне, до неї й готувались. Але катастрофа трапилася на невійськовому атомному об’єкті, а ми були люди свого часу і вірили, як нас учили, що радянські атомні станції найнадійніші в світі, їх можна будувати навіть на Красній площі. Військовий атом – це Хіросіма і Нагасакі, а мирний атом – це електрична лампочка в кожному будинку. Ніхто ще не здогадувався, що військовий і мирний атом – близнюки.

Спільники. Ми порозумнішали, весь світ порозумнішав, але порозумнішав він після Чорнобиля. Сьогодні білоруси, як живі “чорні ящики”, записують інформацію для майбутнього. Для всіх.

Я довго писала цю книгу... Майже двадцять років... Зустрічалась і розмовляла з колишніми працівниками станції, вченими, медиками, солдатами, переселенцями, самоселами... З тими, для кого Чорнобиль – основний зміст їхнього світу, все всередині і навколо отруєне ним, а не тільки земля і вода. Вони розповідали, намагалися знайти відповідь... Ми думали разом. Часто вони поспішали, боялися не встигнути, я ще не знала, що ціна їхнім свідченням – життя. “Запишіть, – повторювали, – ми не все зрозуміли, що бачили, але нехай залишиться. Хтось прочитає і зрозуміє. Потім... Після нас...” Не дарма вони поспішали, багатьох уже немає серед живих. Але вони встигли послати сигнал...

– Все, що нам відомо про жахи і страхи, найбільше пов'язано з війною. Сталінський ГУЛАГ і Освенцім – недавні придбання зла. Історія завжди була історією воєн і полководців, і війна була, скажімо так, мірою жаху. Тому люди плутають поняття війни і катастрофи... У Чорнобилі ми бачимо нібито всі ознаки війни: багато солдатів, евакуація, залишене житло. Порушений хід життя. Чорнобильська інформація в газетах суцільно з військових слів: атом, вибух, герої... І це ускладнює розуміння того, що ми перебуваємо в новій історії... Почалась історія катастроф... Але людина не хоче про це думати, тому що не замислювалася над цим ніколи, вона ховається за те, що їй знайоме. За минуле. Навіть пам'ятники героям Чорнобиля схожі на військові...

– Моя перша поїздка в зону...

Цвіли сади, радісно блищала на сонці молода трава. Співали птахи. Такий знайомий... знайомий... світ. Перша думка: все на місці і все – як раніше. Та ж земля, та ж вода, ті ж дерева. І форма, і колір, і запах у них вічні, ніхто не в силах тут що-небудь змінити. Але вже першого дня мені пояснили: квіти рвати не треба, на землі краще не сидіти, воду з джерела не пити. До вечора спостерігала, як пастухи

хотіли загнати в річку втомлене стадо, але корови підходили до води і тут же повертали назад. Якось вони здогадувалися про небезпеку. А кішки, розповідали мені, перестали їсти дохлих мишей, а ті валялися всюди: в полі, у дворах. Смерть таїлася всюди, але це була якась інша смерть. Під новими масками. У незнайомому обличчі. Людину заскочили зненацька, вона була не готова. Не готова, як біовид, не спрацьовував увесь її природний інструмент, який налаштований, щоб побачити, почути, помацати. Це вже було неможливо, очі, вуха, пальці не годилися, не могли придатися, тому що радіації не видно, й у неї немає запаху та звуку. Вона безтілесна. Все життя ми воювали або готувалися до війни, стільки про неї знаємо – і раптом! Образ ворога змінився. У нас з'явився інший ворог. Вороги... Вбивала скошена трава. Спіймана риба, спіймана дичина. Яблуко... Світ навколо нас, раніше податливий і доброзичливий, тепер вселяв страх. Старі люди, їдучи в евакуацію і ще не уявляючи, що назавжди – дивилися на небо: "Сонце світить... Немає ні диму, ні газу. Не стріляють. Ну хіба це війна? А треба ставати біженцями..." Знайомий... незнайомий... світ.

Як зрозуміти, де ми перебуваємо. Що з нами відбувається? Тут... Зараз... Запитати ні в кого...

У зоні й навколо зони... Вражала незліченна кількість військової техніки. Марширували солдати з новенькими автоматами. У повному бойовому виряді. Мені найбільше чомусь запам'яталися не вертольоти і бронетранспортери, а ці автомати... Зброя... Людина з рушницею в зоні... У кого вона могла там стріляти і від кого захистити? Від фізики? Від невидимих частинок? Розстріляти заражену землю або дерево? На самій станції працював КДБ. Шукали шпигунів і диверсантів, ходили чутки, що аварія – запланована акція західних спецслужб, щоб підірвати табір соціалізму. Треба бути пильними.

Ця картина війни... Ця культура війни повалилась у мене на очах. Ми увійшли в непрозорий світ, де зло не дає ніяких пояснень, не розкриває себе і не знає законів.

Я бачила, як дочорнобильська людина перетворювалася на чорнобильську людину.

– Не один раз... І тут є про що подумати. Я чула думку, що поведінка пожежників, які гасили в першу ніч пожежу на атомній станції, і ліквідаторів нагадує самогубство. Колективне самогубство. Ліквідатори часто працювали без захисного спецодягу, беззаперечно вирушали туди, де “вмирали” роботи, від них приховували правду про отримані високі дози, і вони з цим мирились, а потім іще раділи отриманим урядовим грамотам і медалями, які їм вручали перед смертю... А багатьом і не встигали вручити... Так хто вони все-таки: герої чи самогубці? Жертви радянських ідей і виховання? Чомусь із часом забувається, що вони рятували свою країну. Рятували Європу. Тільки на секунду уявити собі картину, якби вибухнули інші три реактори...

– Вони – герої. Герої нової історії. Їх порівнюють із героями Сталінградської битви або битви під Ватерлоо, але вони рятували щось більше, ніж рідну батьківщину, вони рятували саме життя. Час життя. Живий час. Чорнобилем людина замахнулася на все, на весь божественний світ, де, крім людини, живуть тисячі інших істот, тварин і рослин. Коли я приходила до ліквідаторів... І слухала їхні розповіді про те, як вони (перші та вперше!) займалися новою людською нелюдською справою – ховали землю в землі, тобто закопували заражені пласти в спеціальних бетонних бункерах разом із усім їхнім населенням – жуками, павуками, личинками. Різноманітними комахами, чиїх навіть імен не знали. Не пам'ятали. У них було зовсім інше розуміння смерті, воно поширювалося на все – від птиці до метелика. Їхній світ був уже іншим світом – із новим правом життя, з новою відповідальністю і новим відчуттям провини. У їхніх розповідях постійно була присутня тема часу, вони говорили “вперше”, “ніколи більше”, “назавжди”. Згадували, як їздили по спорожнілих селах і зустрічали там іноді самотніх людей похилого віку, які не захотіли поїхати разом із усіма або потім повернулися з чужих країв: сиділи ті ввечері при каганці, косили

косою, жали серпом, ліс валили сокирою, звертались у молитвах до звірів і духів. До Бога. Все як і двісті років тому, а десь нагорі літали космічні кораблі. Час укусив свій хвіст, початок і кінець з'єдналися. Чорнобиль для тих, хто там був, не скінчився в Чорнобилі. Вони повернулися не з війни, а немовби з іншого світу. Я зрозуміла, що свої страждання вони абсолютно свідомо перетворювали на нове знання, дарували нам: дивіться, вам треба буде щось із цим знанням робити, якось його вжити.

Пам'ятник героям Чорнобиля... Це – рукотворний саркофаг, в який вони поклали ядерний вогонь. Піраміда двадцятого століття.

– На чорнобильській землі шкода людини. Але ще більше шкода звіра... Я не обмовилася. Зараз поясню... Що залишалося в мертвій зоні після того, як покидали її люди? Старі цвинтарі та біомогильники, так називаються кладовища для тварин. Людина рятувала тільки саму себе, всіх інших вона зрадила, після її від'їзду в села входили загони солдатів або мисливців і розстрілювали тварин. А собаки бігли на людський голос... кішки... І коні нічого не могли зрозуміти... А вони-то ні в чому не винні – ні звірі, ні птахи, і вмирили вони безмовно, що ще страшніше. Колись індіанці в Мексиці й навіть наші предки в дохристиянській Русі просили вибачення у тварин і птахів, яких убивали для прожитку. А в стародавньому Єгипті тварина мала право на скаргу проти людини. В одному з папірусів, що зберігся в піраміді, написано: “Не знайдено жодної скарги бика проти N”. Перед відходом у царство мертвих єгиптянин читав молитву, в якій були і такі слова: “Я не ображав жодну тварину. Я не віднімав у тварини ні зерна, ні трави”.

Що дав чорнобильський досвід? Повернув він нас до цього мовчазного і таємничого світу “інших”?

– Один раз я бачила, як солдати увійшли в село, з якого пішли люди, і почали стріляти...

Безпорадні крики тварин... Вони кричали різними своїми мовами... Про це вже написано в Новому завіті. Ісус Христос приходить до Єрусалимського храму і бачить там тварин,

приготованих до ритуальної жертви: з перерізаними горлянками, вони стікали кров'ю. Ісус закричав: "...ви перетворили будинок молитви на вертеп розбійників". Він міг би додати – на бойню... Для мене сотні залишених у зоні біомогильників – ті ж давні капища. Тільки якому з богів? Богу науки та знання чи Богу вогню? У цьому сенсі Чорнобиль далі Освенціма і Колими. Далі Голокосту. Він пропонує скінченність. Упирається в ніщо.

Іншими очима оглядаю світ навколо... Повзе по землі маленька мураха, і вона тепер мені ближча. Птах у небі летить, і він ближчий. Між мною і ними відстань скорочується. Немає колишньої прірви. Все – життя.

Запам'яталось і таке... Розповідав старий пасічник (а потім я чула про те ж саме і від інших): "Вийшов уранці в сад, чогось не вистачає, якогось знайомого звуку. Жодної бджоли... Не чутно жодної бджоли! Жодної! Що? Що таке? І наступного дня вони не вилетіли. І через день... Потім нам повідомили, що на атомній – аварія, а вона поруч. Але довго ми нічого не знали. Бджоли знали, а ми ні. Тепер, коли що, буду на них дивитися. На їхнє життя". Ще приклад... Заговорила з рибалками біля річки, вони згадали: "Ми чекали, коли нам по телевізору пояснять... Розкажуть, як рятуватись. А черв'яки. Прості черв'яки. Вони пішли глибоко в землю, може, на півметра або на метр. А нам же незрозуміло. Ми копали-копали. Жодного черв'яка не знайшли для риболовлі..."

Хто ж із нас первіший, міцніший і вічніший на землі – ми чи вони? Нам би у них вчитись, як вижити. І як жити.

– Зійшлися дві катастрофи: соціальна – на наших очах розвалився Радянський Союз, пішов під воду гігантський соціалістичний материк, і космічна – Чорнобиль. Два глобальні вибухи. І перший – ближчий, зрозуміліший. Люди стурбовані днем і побутом: на що купити, куди поїхати? У що вірити? Під які прапори знову стати? Чи треба вчитися жити для себе, своїм життям? Останнє нам незнайоме, не вміємо, тому що ще ніколи так не жили. Це переживають усі й кожне. А про Чорнобиль хотіли б забути, тому що свідомість перед

ним капітулювала. Катастрофа свідомості. Світ наших уявлень і цінностей підірвано. Якби ми перемогли Чорнобиль або зрозуміли до кінця, то думали і писали б про нього більше. А так живемо в одному світі, а свідомість існує в іншому. Реальність вислизає, не вміщається в людину.

– Так... За реальністю не вдається угнатися...

– Один приклад... Досі користуємося старими поняттями: “далеко-близько”, “свої-чужі”... Але що значить далеко чи близько після Чорнобиля, коли вже на четверту добу чорнобильські хмари пливли над Африкою і Китаєм? Земля раптом виявилася такою маленькою, це не та земля, яка була під час Колумба. Нескінченна. Тепер у нас з'явилося інше відчуття простору. Живемо в збанкрутілому просторі. Ще... Останні сто років людина стала жити довше, але все одно її терміни незначні та крихітні поряд із життям радіонуклідів, які оселилися на нашій землі. Багато з них житимуть тисячоліттями. Нам і не заглянути в таку далечінь! Поруч із ними переживаєш інше відчуття часу. І це все – Чорнобиль. Його сліди. Те ж діється з нашими відносинами з минулим, фантастикою, знаннями... Минуле виявилось безпорадним, зі знань уціліло лише знання про наше незнання. Відбувається перебудова почуттів... Замість звичайних утіх лікар каже дружині про чоловіка, що помирає: “Підходити близько не можна! Цілувати не можна! Гладити не можна! Це вже не кохана людина, а об'єкт, який підлягає дезактивації”. Тут і Шекспір відступає. І великий Данте. Питання: підійти – не підійти? Цілувати – не цілувати? Одна з моїх героїнь (якраз вагітна в той час) підходила і цілувала. І не залишила чоловіка до самої його смерті. За це вона поплатилася своїм здоров'ям і життям їхньої маленької дитини. Ну а як було вибрати між любов'ю і смертю? Між минулим і незнайомим справжнім? А хто візьме на себе сміливість і засудить тих дружин і матерів, які не сиділи біля своїх умираючих чоловіків і синів? Поруч із радіоактивними об'єктами... В їхньому світі й любов змінилась. І смерть.

Змінилося все, окрім нас.

– Щоб подія стала історією, потрібно хоча б п'ятдесят років. А тут доводиться йти по гарячих слідах...

– Зона... Окремий світ... Спочатку її придумали фантасти, але література відступила перед реальністю. Ми вже не можемо, як герої Чехова, вірити: через сто років людина буде прекрасною! Життя стане прекрасним! Це майбутнє ми втратили. Через сто років був сталінський ГУЛАГ, Освенцім... Чорнобиль.... І вересень у Нью-Йорку... Незрозуміло, як це вмістилося в життя одного покоління. Наприклад, у життя мого батька, якому зараз вісімдесят три роки? Людина вижила!?

– Найбільше в Чорнобилі запам'ятовується життя “після всього”: речі без людини, пейзажі без людини. Дорога в нікуди, дрти в нікуди. Коли-не-коли та й подумаєш, що це – минуле чи майбутнє?

– Мені іноді здавалося, що я записую майбутнє...

Розділ перший

Земля мертвих

Монолог про те, навіщо люди згадують

«У мене теж є питання. Сам я відповісти на нього не можу...

Але ви взялися про це писати... Про це? А я не хотів би, щоб про мене це знали. Що там пережив... З одного боку, є бажання відкритися, виговоритись, а з іншого, – відчуваю, як я оголююсь, а мені б цього не хотілося.

Пам'ятаєте, у Толстого? П'єр Безухов такий вражений після війни, що йому здається: він і весь світ змінилися назавжди. Але минає якийсь час, і він зауважує за собою, що знову так само лає кучера, так само бурчить. Навіщо тоді люди згадують? Щоб відновити істину? Справедливість? Звільнитись і забути? Розуміють, що вони – учасники грандіозної події? Або шукають у минулому захисту? І це при тому, що спогади – тендітна річ, ефемерна, це не точні знання, а здогад людини про саму себе. Це ще не знання, це тільки почуття.

Я мучився, рився в пам'яті і згадав...

Найстрашніше зі мною було в дитинстві... Це – війна...

Пам'ятаю, як ми, пацани, грали в “тата і мами”: роздягали малюків і клали їх одне на одного... Це були перші діти, що народилися після війни. Все село знало, які слова вони вже говорять, хто почав ходити, тому що за війну дітей забули. Ми чекали появи життя. “У тата і мами” – так називалася наша гра. Ми хотіли побачити появу життя... А нам самим було по вісім-десять років...

Я бачив, як жінка сама себе вбивала. У кущах біля річки. Брала цеглину і била себе по голові. Вона була вагітна від поліцая, якого все село ненавиділо. Ще дитиною я бачив, як народжуються кошенята. Допомігав матері тягнути теля з корови, водив на злучку до кабана нашу свиню... Пам'ятаю... Пам'ятаю, як привезли вбитого батька, на ньому светр, мама сама його плела, батько, мабуть, був

розстріляний із кулемета чи автомата, і щось криваве просто шматками вилазило з цього светра. Він лежав на нашому єдиному ліжку, більше покласти було нікуди. Потім його поховали перед будинком. І земля не пух, а важка глина. З грядок для буряків. Кругом ішли бої. На вулиці лежали вбиті коні й люди...

Для мене це настільки заборонені спогади, що я не говорив про них уголос...

Тоді я сприймав смерть так само, як і народження. У мене було приблизно однакове почуття, коли з'явилося теля з корови... З'являлися кошенята. І коли жінка в кущах убивала себе... Чомусь це здавалося мені одним і тим же, однаковим. Народження і смерть...

Я пам'ятаю з дитинства, як пахне в домі, коли ріжуть кабана... Ви тільки зачепили мене, і я вже падаю, падаю туди. У кошмар... У жах... Лечу...

Ще пам'ятаю як нас, маленьких, жінки брали з собою в лазню. У багатьох жінок і в моєї матері – випадали матки (ми це вже розуміли), вони підв'язували їх ганчірками. Я це бачив... Матки виходили від важкої роботи. Чоловіків не було, їх на фронті, в партизанах перебили, коней не було теж, жінки тягали плуги на собі. Переорювали свої городи, колгоспні поля. Коли я виріс, і в мене траплялася близькість із жінкою, я це згадував... Те, що бачив у лазні...

Хотів забути. Все забути... Забував... Я думав, що найстрашніше зі мною вже сталося. Це війна. І я захищений, я тепер захищений. Своїм знанням, тим, що там... тоді... пережив. Але...

Я поїхав у чорнобильську зону... Багато разів уже був там... І там зрозумів, що я безпорадний. І я руйнуюся від цієї своєї безпорадності. Від того, що я не впізнаю світ, в якому все змінилося. Навіть зло інше. Минуле мене вже не захищає. Не заспокоює... У ньому немає відповідей. А раніше вони були... *(Замислюється)*

Навіщо люди згадують? Але я поговорив із вами, щось промовив словами... І щось зрозумів. Я тепер не такий самотній. А як це в інших?»

Петро С., психолог

Монолог про те, що можна поговорити і з живими, і з мертвими

«Вночі вовк у двір увійшов... У вікно глянула – стоїть і світить очима. Фарами...

Я до всього звикла. Сім років живу сама, сім років, як люди поїхали. Вночі, буває, сиджу, поки не світає, і думаю, думаю. І сьогодні всю ніч на ліжку гачком сиділа, а потім вийшла подивитись, яке сонечко. Що я вам скажу? Найсправедливіша річ на світі – смерть. Ніхто ще не відкупився. Земля всіх приймає: і добрих, і злих, і грішників. А більше справедливості на цьому світі немає. Я тяжко і чесно все життя трудилася. Широ жила. А мені справедливість не випадала. Бог десь ділив, поки до мене черга дійшла – у нього вже нічого не залишилося, що мені дати. Молодий може померти, а старий – мусить... Ніхто не безсмертний – ні цар, ні купець... Спочатку я людей чекала, думала – всі повернуться. Ніхто на вік не виїжджав, їхали на час. А тепер смерті чекаю. Померти не важко, а страшно. Церкви немає, і батюшка не приїжджав. Нікому мені віднести свої гріхи...

Перший раз сказали, що у нас радіація, так ми думали, це хвороба якась, хто захворіє – відразу помирає. Ні, кажуть, щось таке, що на землі лежить і в землю лізе, а побачити не можна. Звір, може, бачить і чує, а людина – ні. А це неправда! Я бачила... Цей цезій у мене на городі валявся, поки дощ його не намочив. Колір у нього такий чорнильний... Лежить і переливається шматочками... Прибігла з колгоспного поля і пішла на свій город. І такий шматочок синій... А через двісті метрів іще один. Завбільшки з хустинку, що у мене на голові. Крикнула я сусідці, іншим бабам, ми все оббігали. Всі городи, поле навколо... Гектарів два... Може, чотири великих шматочки знайшли. А один був червоного кольору... Наступного дня посипав

дощ. Із самого ранку. І до обіду їх не стало. Приїхала міліція, а вже не було чого показати. Тільки розповідали... Шматочки ось такі... *(Показує руками.)* Як моя хусточка. Сині та червоні.

Ми не сильно боялися цієї радіації... Коли б ми її не бачили, не знали, може, і боялись, а коли подивилися, то вже не так страшно. Міліція з солдатами трафаретки поставила. У когось біля будинку, десь на вулиці – написали: сімдесят кюрі, шістдесят кюрі... Століття жили на своїй картоплі, на *бульбачці*, а тут сказали – не можна! І цибульку не дозволяють, і морквину. Кому біда, кому сміх... Працювати на городі радили в марлевих пов'язках і гумових рукавичках. А золу з печі закопувати. Ховати. О-о-о... А тоді ще один поважний учений приїхав і виступив у клубі, що дрова треба мити... Диво! Відсохли б мої вуха! Наказали перепрати підковдри, простирадла, фіранки... Так вони ж у хаті! У шафах і скринях. А яка в хаті радіація? За склом? За дверима? Диво! Ти знайди її в лісі, в полі... Колодязі позачиняли на замок, обернули целофановою плівкою. Вода – “брудна”... Яка вона брудна, вона така чиста-чиста! Наговорили мішок. Ви всі помрете... Треба їхати... Евакуюватися...

Налякалися люди. Набралися страху. Деякі давай по ночах своє добро закопувати. І я свій одяг склала... Червоні грамоти за мою чесну працю та копійку, яка у мене була, на чорний день зберігалася. Така печаль! Така печаль переїдала серце! Щоб я так померла, як я правду вам кажу! А тут чую, що в одному селі солдати людей евакуювали, а дід із бабою залишилися. Перед тим днем, як людей підняли, погнали автобуси, вони взяли корівку і подалися до лісу. Перечекали там. Як під час війни. Коли село карателі палили... Звідки те лихо береться? *(Плаче.)* Неміцне наше життя. Рада не плакати, так сльози течуть.

О! Подивіться у вікно: сорока прилетіла. Я їх не жену. Хоч, буває, що сороки у мене яйця з сараю тягають. Все одно не жену. У нас тепер в усіх одна біда. Нікого не жену! Вчора заєць прибігав...

От якби щодня в хаті були люди. Тут недалеко, в іншому селі, теж баба одна живе, я говорила, щоб до мене переходила. Що

допоможе, а що ні, але хоча б заговорити до когось. Покликати... Вночі все у мене болить. Ноги крутить, як мурашки бігають, це нерв по мені ходить. Так я візьму що в руки... Жменьку зерна... І хруп, хруп. Нерв тоді заспокоюється. Що я вже напрацювалася за своє життя, нагорювалася. Всього вистачило, і нічого не хочу. Якби померла, то і відпочила б. Як там душа... а тілу спокійно буде. І дочки в мене, і сини. Всі в місті. А я нікуди звідси не хочу! Дав Бог роки, а не дав долі. Я знаю, що докучає стара людина, діти потерплять, потерплять і скривдять. Радість від дітей – поки вони малі. Наші жінки, які поїхали в місто, всі плачуть. То невістка ображає, то дочка. Повернутися хочуть. Мій хазяїн тут... Лежить на могилах... Якби не лежав тут, то жив би в іншому місці. І я з ним. *(Раптом весело.)* А що їхати? Тут добре! Все росте, все цвіте. Від мошки до звіра – все живе.

Я все вам згадаю... Летять літаки і летять. Щодня. Низько-низько над головами. Летять на реактор. На станцію. Один за одним. А у нас – евакуація. Переселення. Штурмують хати. Люди позачиняли, поховалися. Худоба реве, діти плачуть. Війна! А сонечко світить... Я сіла і не виходжу з хати, щоправда, на ключ не замикала. Постукали солдати: “Що, хазяйко, зібралася?” Питаю: “Силою будете мені руки і ноги пов’язувати?” Помовчали, помовчали і пішли. Молоденькі-молоденькі. Діти! Баби на колінах перед хатами повзали. Молилися. Солдати під руки одну, другу – і в машину. А я пригрозила, який до мене доторкнеться, силу свою покаже, той києм отримає. Лаялася! Кріпко лаялася! Не плакала. В той день я – ні сльозинки.

Сиджу в хаті. То крик. Крик! А то стало тихо... Затихло. Я в той день... У перший день я не вийшла з хати...

Розповідали: йшла колона людей... І йшла колона худоби. Війна!

Мій хазяїн любляв сказати, що людина стріляє, а Бог кулі носить. Кому яка доля! Молоді, що повиїжджали, вже деякі повмирали. На новому місці. А я з кийочком – ходжу. Тупаю. Нудно стане, поплачу. Село порожнє... А птахи тут усякі... Літають... І лось іде хоч би що... *(Плаче.)*

Я все згадаю... Люди повиїжджали, а кішок і собак залишили. Перші дні я ходила і розливала всім молоко, а кожному собаці давала шматок хліба. Вони стояли біля своїх дворів і чекали господарів. Чекали людей довго. Голодні кішки їли огірки... Їли помідори... До осені я у сусідки косила траву перед хвірткою. Паркан упав, паркан їй прибила. Чекала людей... Жив у сусідки песик, звали Жучок. “Жучку, – прошу, – якщо перший людей зустрінеш, – то крикни мені”.

Вночі сниться, що я евакууюсь... Офіцер кричить: “Хазяйко, ми скоро все будемо спалювати і закопувати. Виходь!” І везуть мене кудись, у якесь незнайоме місце. Незрозуміле. Це і не місто, і не село. І не земля...

Трапилась історія... Був у мене хороший котик. Звали Васько. Взимку голодні щури напали, немає порятунку. Під ковдру лізли. Зерно в бочці – дірку прогризли. Так Васько врятував. Без Васька б загинула... Ми з ним поговоримо, пообідаємо. А тоді пропав Васько... Може, голодні собаки де напали і з'їли? Вони все бігали голодні, поки не повмирали, кішки були такі голодні, що кошенят їли, влітку не їли, а взимку. Прости господи! А одну бабу щури загризли... У своїй хаті. Руді щури... Правда чи ні, а подекують. Нишпорять тут бомжі... Перші роки добра вистачало: сорочки, кофти, шуби. Бери і вези на товкучку. От вони нап'ються, пісні співають. Мать-перемать. Один звалився з велосипеда і заснув на вулиці. Вранці дві кісточки знайшли та велосипед. Правда чи ні? Не скажу. Балакають.

Тут усе живе. Ну все-все! Ящірка живе, жаба квакає. І черв'як повзає. І миші є! Всі є! Особливо навесні добре. Я люблю, коли бузок цвіте. Черемха пахне. Поки ноги міцно тримали, сама по хліб ходила, в один тільки бік п'ятнадцять кілометрів. Молода бігом би проскакала. Звикла. Після війни ми ходили за насінням на Україну. За тридцять, за п'ятдесят кілометрів. Люди по пуду носили, а я – по три. А тепер по хаті, буває, що не перейду. Старій бабі й улітку на печі холодно. Міліціонери їдуть сюди, перевіряють село, так мені хліба везуть. Тільки що вони тут перевіряють? Живу я і котик. Це вже

другий котик у мене. Міліція посигналить, ми з ним зрадіємо. Біжимо. Йому привезуть кісточок. А мене питатимуть: “А якщо наскочать бандити?!” – “Так чим вони у мене розживуться? Що візьмуть? Душу? У мене тільки душа”. Хороші хлопчики. Сміються. Батарейки до приймача привезли, я тепер радіо слухаю. Людмилу Зікіну люблю, та щось вона рідко зараз співає. Видно, постаріла, як і я. Мій хазяїн любив сказати... Так іще говорив: закінчено бал – і скрипки в торбу!

Розповім я, як котика собі знайшла. Не стало мого Васька... І день чекаю, і два... І місяць... Ну зовсім, було, я сама залишилася. Ні до кого і заговорити. Пішла по селу, по чужих садках кличу: Васько, Мурка... Васько! Мурка! Попервах багато їх бігало, а потім десь пропали. Знищилися. Смерть же не розбирає... Всіх приймає земелька... І ходжу я, і ходжу. Два дні кликала. На третій день – сидить під магазином. Ми переглянулися... Він радий, і я рада. Тільки що він слово не скаже. “Ну, ходім, – прошу, – ходім додому”. Сидить... Няв... Я давай його просити: “Що ти будеш тут сам? Вовки з’їдять. Розірвуть. Ходім. У мене яйця є, сало”. От як пояснити? Кіт людської мови не розуміє, а як він тоді мене зрозумів? Я йду попереду, а він біжить позаду. Няв... “Відріжу тобі сала”. Няв... “Будемо жити вдвох”. Няв... “Назву тебе Васьком”. Няв... І от ми з ним вже дві зими перезимували...

Вночі присниться – хтось покликав... Голос сусідки: “Зіно!” Помовчить... І знову: “Зіно!”

Сумно мені зробиться, я поплачу...

Зайду на могилки. Мама там лежить... Донечка мала... У війну від тифу згоріла. Тільки ми занесли її на могилки, закопали, як вийшло з-за хмар сонечко. І світить-світить. Хоч ти повернись і відкопай. Хазяїн мій там... Федя... Посиджу біля всіх. Позітхаю. А поговорити можна і з живими, і з мертвими. Мені ніякої різниці. Я і тих, і інших чую. Коли ти сама... І коли печаль... Сильна печаль...

Біля самих могилок учитель Іван Прохорович Гавриленко жив, він до сина в Крим поїхав. За ним – Петро Іванович Міуський.

Тракторист. Стахановець, колись усі в стахановці вибивалися. Золоті руки. З дерева мережива стругав. Будинок – на все село будинок. Лялька! Ой, мене і жалість брала, кров піднялася, коли його руйнували. Закопували. Офіцер кричав: “Не сумуй, мати. Будинок на “плямі стоїть”. А сам – п’яний. Підходжу – це він плаче: “Ти, мати, йди! Іди!” Прогнав. А там далі садиба Михайла Михальова, він котли топив на фермі. Михайлика не стало швидко. Поїхав – і відразу помер. За ним – будинок зоотехніка Степана Бихова стояв... Згорів! Уночі злі люди підпалили. Мешканці. І Степан довго не пожив. Під Могильовом, де діти живуть, похований. Друга війна... Стільки ми людей утратили! Ковальов Василь Макарович, Анна Коцура, Максим Никифоренко... Колись весело жили. На свята – пісні, танці. Гармошка. А зараз – як у в’язниці. Я, буває, заплющу очі й ходжу по селу... Ну, яка, кажу їм, тут радіація, коли і метелик літає, і джміль дзижчить. І мій Васько мишей ловить. *(Плаче.)*

А моя ти любонько, зрозуміла ти мою печаль? Понесеш людям, а мене, може, вже й не буде. Знайдуть у земельці... Під корінням...»

Зінаїда Євдокимівна Коваленко, самосел

Монолог про ціле життя, написаний на дверях

«Я хочу засвідчити...

Це було тоді, десять років тому, і щодня відбувається зі мною зараз. Тепер... Це завжди зі мною.

Ми жили в місті Прип’яті. У самому цьому місті, який знає зараз увесь світ. Я не письменник. Але я свідок. Ось як це було... З самого початку...

Ти живеш... Звичайна людина. Маленька. Така, як усі навколо – йдеш на роботу і приходиш із роботи. Отримуєш середню зарплату. Раз на рік їздиш у відпустку. У тебе – дружина. Діти. Нормальна людина! І одного дня ти раптово перетворюєшся на чорнобильську людину. На дивовижу! На щось таке, що всіх цікавить і нікому

невідоме. Ти хочеш бути як усі, а вже не можна. Ти не можеш, тобі вже не повернутися в колишній світ. На тебе дивляться іншими очима. Тобі задають питання: там було страшно? Як горіла станція? Що ти бачив? І взагалі, чи можуть у тебе бути діти? Дружина від тебе не пішла? На перших порах ми всі перетворилися на рідкісні експонати. Саме слово «чорнобилець» досі – як звуковий сигнал. Усі повертають голову в твій бік... Звідти!

Це були відчуття перших днів. Ми втратили не місто, а ціле життя.

Поїхали з дому на третій день... Реактор горів... Запамяталось, що хтось із знайомих сказав: «Пахне реактором». Невимовний запах. Але про це все читали в газетах. Перетворили Чорнобиль на фабрику жахів, а насправді, на мультик. А його зрозуміти треба, тому що нам із ним жити. Я розповім лише своє...

Було так... Оголосили по радіо: кішок брати не можна! Дочка – в сльози, від страху втратити свою улюблену кішку стала заїкатися. Кішку в чемодан! А вона в чемодан не хоче, виривається. Обдряпала всіх. Речі брати не можна! Я всі речі не візьму, я візьму одну річ. Тільки одну! Я мушу зняти двері з квартири і відвезти, двері залишити не можу. А вхід заб'ю дошками.

Наші двері... Наш талісман! Сімейна реліквія. На цих дверях лежав мій батько. Не знаю, за яким звичаєм, не скрізь так, але у нас, сказала мені мама, небіжчика треба покласти на двері від його дому. Він так лежить, поки не привезуть труну. Я сидів біля батька всю ніч, він лежав на цих дверях... Дім був відчинений. Усю ніч. І на цих же дверях до самого верху щербини... Як я ріс... Відзначено: перший клас, другий. Сьомий. Перед армією... А поряд – як зростав уже мій син... Моя дочка... На цих дверях усе наше життя записано, як на стародавніх папірусах. Як я їх залишу?

Попросив сусіда, у нього була машина: “Допоможи!” Показав на голову: мовляв, ти, друже, не в собі. Але я їх вивіз. Двері. Вночі. На мотоциклі. Лісовою дорогою... Вивіз через два роки, коли нашу квартиру вже було розграбовано. Очищено. За мною гналася міліція:

“Будемо стріляти! Будемо стріляти!” Звичайно, вони прийняли мене за мародера. Двері з власного дому я як украв...

Відправив дочку з дружиною до лікарні. В них по тілу розповзлися чорні плями. То з'являться, то зникнуть. Завбільшки з п'ятак... А нічого не болять... Їх обстежили. Я запитав: “Скажіть, який результат?” – “Не для вас”. – “А для кого ж?”

Навколо тоді всі говорили: помремо-помремо... До двотисячного року білоруси зникнуть. Доньці виповнилося шість років. Якраз у день аварії. Вкладаю її спати, вона мені шепоче на вухо: “Тату, я хочу жити, я ще маленька”. Я думав, вона нічого не розуміє... А вона побачить у дитячому садку няню в білому халаті або в їдальні кухаря – з нею істерика: “Не хочу в лікарню! Не хочу вмирати!” Білий колір не переносила. Ми навіть у новому будинку білі фіранки поміняли.

Ви здатні собі уявити відразу сім лисих дівчаток? Їх у палаті було сім... Ні, годі! Я кінчаю! Коли я розповідаю, у мене відчуття... ось серце підказує: ти чиниш зраду. Тому що я мушу описувати її як чужу... Її муки... Дружина прийшла з лікарні. Не витримала: “Краще б вона померла, ніж так мучитись. Або мені померти, щоб більше не дивитися”. Ні, досить! Я кінчаю! Не в змозі. Ні!

Поклали її на двері... На двері, на яких колись лежав мій батько. Ще не привезли маленьку труну... Вона була маленька, як коробка з-під великої ляльки. Як коробка...

Я хочу засвідчити – моя дочка померла від Чорнобиля. А від нас хочуть, щоб ми мовчали. Наукою, мовляв, іще не доведено, немає банку даних. Треба чекати сотні років. Але моє людське життя... Воно ж менше... Я не дочекаюся. Запишіть. Хоча б ви запишіть: дочку звали Катя... Катруся... Померла в сім років...»

Микола Хомич Калугін, батько

Монолог одного села про те, як кличуть душі неба, щоб із ними поплакати й пообідати

Село Білий Берег Наровлянського району Гомельської області.

Говорять: Анна Павлівна Артюшенко, Єва Адамівна Артюшенко, Василь Миколайович Артюшенко, Софія Миколаївна Мороз, Надія Борисівна Ніколаєнко, Олександр Федорович Ніколаєнко, Михайло Мартинович Лис.

«– Гостоньки до нас... Добрі люди... Не ворожилося на зустріч, ніякого знаку. Буває, долоня свербить – поздоровкаєшся. А сьогодні ніяк не ворожилось. Одне соловейко всю ніч співав – на сонячний день. Ой! Наші баби в момент збіжаться. Он Надя вже летить...

– І пережили все, перетерпіли...

– Ой, не хочу згадувати. Страшно. Виганяли нас, солдати виганяли. Військова техніка понаїхала. Самохідки. Один дід старий... Уже лежав. Помирав. Куди їхати? “Я ось встану, – плакав, – і піду на могилки. Своїми ногами”. Що нам за хати заплатили? Що? Подивіться, яка тут краса! Хто нам за цю красу заплатить? Курортна зона!

– Літаки, вертольоти – гул стояв. КамАЗи з причепами... Солдати. Ну, думаю, почалася війна. З китайцями чи американцями.

– Хазяїн прийшов із колгоспних зборів і каже: “Завтра нас евакуюють”. А я: “Як же картопля? Не викопали ж”. Стукає в двері сусід, і сіли вони з моїм випивати. Випили і давай лаяти голову: “Не поїдемо і крапка. Війну пережили, а тут радіація”. Хоч залазь у цю землю. Не поїдемо!

– Спочатку думали, що всі помремо через два-три місяці. Так нас лякали. Агітували їхати. Слава Богу – живі!

– Слава Богу! Слава Богу!

– Ніхто не знає, що на тому світі. Тут краще... знайоміше. Як моя мама казала: красуєшся, радієш і сваволиш.

– Підемо до церкви, помолимося.

– Виїжджали... Взяла землю з маминої могилки в мішечок. Постояла на колінах: “Прости, що ми тебе залишаємо”. Вночі пішла

до неї й не боялася. Люди свої прізвища писали на хатах. На колодах, на паркані. На асфальті.

– Собак солдати вбивали. Стріляли. Бах-бах! Після цього я не можу чути, як кричить живе.

– Я тут бригадирствував. Сорок п'ять років... Жалів людей. У Москву на виставку ми свій льон возили, колгосп посилав. Значок звідти привіз і червону грамоту. Тут до мене з повагою: “Василь Миколайович... Наш Миколайович...” А хто я там, на новому місці? Старий дід... Тут помиратиму, жіночки мені води принесуть, в хаті наtepлять. Жалів я людей... Увечері йдуть баби з поля і співають, а я знаю, що вони нічого не отримують. Самі палички на трудовні. А вони співають.

– У селі у нас люди живуть разом. Одним миром.

– Сниться мені сон, це я вже в місті у сина жила. Сон... Що чекаю смерті, піджидаю. І синам наказую: “Повезете мене на наші могилки, хоч п'ять хвилин постійте зі мною біля рідної хати”. І зверху бачу, як сини мене туди везуть...

– Нехай вона отруєна, з радіацією, але це моя батьківщина. Ніде ми більше не потрібні. Навіть птиці своє гніздо миле.

– Докажу... Жила у сина на сьомому поверсі, підійду до вікна, гляну вниз і хрещуся. Здається, що коня чую. Півня... І такий жаль... А то насниться свій двір: корову прив'язую і дою, дою... Прокидаюся... Не хочу вставати. Я ще там. Я то тут, то там.

– Удень ми жили на новому місці, а вночі на батьківщині. Уві сні.

– Взимку ночі довгі, сидимо, буває, і рахуємо: хто вже помер? У місті від нервовості й розладу багато помирало, по сорок-п'ятдесят років – хіба це час смерті? А ми живемо. Молимося щодня Богу, просимо одного – здоров'я.

– Як то кажуть, хто де народився, там і згодився.

– Мій хазяїн два місяці лежав... Мовчав, не відповідав мені. Як образився. Ходжу по двору, повернуся: “Батьку, як ти?” Очі тільки на голос підведе, а мені вже легше. Нехай би лежав, мовчав, а був у хаті. Коли людина вмирає, плакати не можна. Переб'єш їй смерть,

буде довго трудитись. Я в шафі свічку взяла і в руки йому вставила. Він узяв і дихає... Очі, бачу, мутні... Не плакала... Про одне просила: “Передай там привіт нашій донечці й моїй любій матусі”. Молилася, щоб нам разом... Деякі Бога і впрохають, а мені він смерті не дав. Живу.

– А я помирати не боюся. Ніхто два рази не живе. І лист відлітає, і дерево падає.

– Бабоньки! Не плачте. У передовиках усі роки ходили. Стахановки. Сталіна пережили. Війну! Якби не сміялись і не тішилися, то давно б повісилися. Значить, розмовляють дві чорнобильські жінки. Одна: “Чула, у нас у всіх тепер білокрів’я?” Інша: “Нісенітниця! Я вчора палець порізала, кров текла червона”.

– У рідному краю, як у раю. А на чужині й сонце не так світить.

– А моя мама колись мене навчила: візьми іконку та переверни її, і щоб вона так три дні повисіла. Хоч де б ти була, обов’язково додому повернешся. У мене було дві корови і дві телиці, п’ятеро свиней, гуси, кури. Собака. Руками голову обхоплю й ходжу по саду. А яблук, яблук-то скільки! Пропало все, тьху, пропало!

– Помила хату, піч побілила... Треба залишити хліб на столі й сіль, миску і три ложечки. Ложок стільки, скільки душ у хаті. Все, щоб повернутися...

– А гребінці у курей були чорні, а не червоні – радіація. І сир не виходив. Місяць жили без сиру. Молоко не кисло, воно в порошок згорталось, білий порошок. Радіація...

– Ця радіація у мене на городі була. Город весь побілів, біленький-біленький, як чимось посипаний. Якимись шматочками... Я думала, може, щось із лісу принесло. Вітер насипав.

– Не хотіли ми виїжджати. Ой, не хотіли! Мужики напідпитку... під колеса кидалися. Начальство ходило по хатах і кожного умовляло. Наказ: “Майно не брати!”

– Худоба три дні не поєна. Не годована. На забій! Приїхав кореспондент із газети: “Як настрої? Як справи?” П’яні доярки ледве його не вбили.

– Голова з солдатами крутиться навколо моєї хати. Лякають: “Виходь або будемо підпалювати! Ану, сюди каністру з бензином!” Забігала – то рушник схоплю, то подушку...

– Ось ви скажіть по науці, як діє та радіація? Говоріть правду, нам усе одно скоро помирати.

– А що ви думаєте, в Мінську її немає, раз вона невидима?

– Привіз онук собачку... Назвали Радій, бо живемо в радіації. І де мій Радій подівся? Завжди біля ніг... Боюся, побіжить за село, вовки з'їдять. Буду сама.

– А під час війни цілу ніч гармати стукають-стукають. Січуть-січуть. Ми земляночки в лісі видовбали. Бомблять і бомблять. Все спалили, сказати б, хати, а то і город, і вишеньки погоріли.

Тільки б не було війни... Як я її боюся!

– У вірменського радіо запитують: “Чи можна їсти чорнобильські яблука?” Відповідь: “Можна, тільки огризки треба глибоко в землю закопувати”. Друге питання: “Скільки буде сім помножити на сім?” Відповідь: “Так тобі будь-який чорнобилець на пальцях порахує”. Ха-ха-ха...

– Дали нам новий будиночок. Кам'яний. Так знаєте, за сім років не забили жодного цвяха. Чужина! Все чуже. Мій хазяїн плакав і плакав. Тиждень працює в колгоспі на тракторі, чекає неділі, а в неділю ляже біля стінки і плаче.

– Більше нас ніхто не обдурить, нікуди ми зі свого місця не рушимо. Магазину немає, лікарні немає. Світла немає. Сидимо при гасовій лампі та при каганці. А нам добре! Ми вдома.

– У місті невістка ходила за мною по квартирі з ганчіркою і витирала дверну ручку, стілець... А все за мої гроші куплене, всі меблі й машина “Жигулі”. Гроші скінчились, і мама не потрібна.

– Гроші наші діти забрали. А що залишилось, інфляція з'їла. Те, що нам віддали за господарство, за хати. За яблуньки.

– У вірменського радіо запитують: “Що таке радіоняня?” – “Це – бабуся з Чорнобиля”. Ха-ха-ха...

– Два тижні я йшла пішки... І корівку свою вела... Люди не пускали в хати. У лісі ночувала.

– Боятися нас. Заразні, кажуть. За що Бог покарав? Розсердився? Живемо не по-людськи, не за божими законами. Караємо одне одного. За це.

– Мої внуки влітку приїжджали... Перші роки не їхали, теж боялись. А тепер відвідують, продукти вже беруть, усе пакують, що даси. “Бабусю, – питали, – а читала ти книгу про Робінзона?” Жив один – так, як і ми. Без людей. Я з собою пів мішка сірників привезла. Сокиру й лопату. А тепер у мене сало, яйця, молоко – все своє. Одне що – цукор не посієш. Землі тут скільки хочеш! Хоч сто гектарів заоруй. А влади ніякої. Тут людині ніхто не заважає. Начальства немає. Ми – вільні.

– З нами і коти повернулись. І собаки. Поверталися разом. Солдати нас не пускали. Омонівці. Так ми вночі... Лісовими стежками. Партизанськими.

– Нічого від держави нам не треба. Все самі виробляємо. Не чіпайте тільки нас! Ні магазину не треба, ні автобуса. За хлібом і сіллю ходимо пішки за двадцять кілометрів. Ми – самі собі.

– Табором повернулися. Три сім'ї... А тут усе розграбовано: піч розбили, вікна, двері зняли. Підлогу. Лампочки, вимикачі, розетки – все викрутили. Нічого живого. Ось цими руками все заново, ось цими руками. Аякже!

– Дикі гуси кричать – весна настала. Сіяти пора. А ми в порожніх хатах... Одне – дахи цілі...

– Міліція кричала. Приїдуть на машинах, а ми – в ліс. Як від німців. Один раз напали на нас із прокурором, так він погрожував, що судитимуть. Я кажу: “Нехай мені дадуть рік тюрми, я відбуду і сюди повернусь”. Їхня справа покричати, а наша – помовчати. Я орден маю – як передовий комбайнер, а він мені погрожує: по десятій статті підеш... Наче я злочинець.

– Щодня мені моя хата снилась. Я поверталася: то копаю город, то ліжку прибираю... І завжди щось знайду: то туфлю, то курчат... На

добро все, на радість. На повернення.

– Вночі Бога просимо, а вдень міліціонерів. Запитайте ви у мене: “Що ти плачеш?” А не знаю, чого я плачу. Я рада, що я в своєму дворі живу.

– І пережили все, перетерпіли...

– Я вам анекдот розповім... Указ уряду про пільги чорнобильцям... Тому, хто проживає за двадцять кілометрів од станції, до прізвища додається приставка “фон”. Ті, хто за десять кілометрів, вони вже – Ваша світлість. А ті, хто біля станції вижили, – Ваша яснотельможність. Ну, от і живемо, Ваша світлосте... Ха-ха...

– Добилась я до лікаря: “Миленький, ніжки не ходять. Суглобчики болять”. – “Корівку треба здати, бабо. Молоко отруєне”. – “Ой, ні, – плачу, – ніжки болять, коліна болять, а корівку не віддам. Моя годувальниця”.

– У мене семеро дітей. Усі в містах живуть. Я тут сама. Засумую, сяду під їхніми фотографіями. Поговорю. Всюди сама. Будинок сама пофарбувала, шість банок фарби вклала. Так ось і живу. Виростила чотири сини і три дочки. А чоловік рано помер. Сама.

– Я з вовком зустрічавсь ось так: він стоїть, і я стою. Подивились один на одного, і він убік відскочив. Помчав. Так у мене шапка піднялася від страху.

– Будь-який звір боїться людини. Ти звіра не чіпай, і він тебе обмине. Раніше ходиш по лісі, почуєш голос, біжиш до людей, а зараз людина від людини ховається. Не дай Бог зустріти в лісі людину!

– Все, що в Біблії написано, все виконується. Там і про наш колгосп написано... І про Горбачова... Що буде великий начальник із клеймом на лобі і велика держава розсиплеться. А потім настане Божий суд. Хто в містах живе, всі загинуть, а в селі одна людина залишиться. Людина буде рада людському сліду! Не людині, а лише сліду її...

– А світло у нас – лампа. Гасова. А-а... Баби вже доповіли вам. Уб'ємо кабана, так у льох несемо або у землю закопуємо. В землі

м'ясо три дні лежить. Самогонка у нас зі свого жита. З варення.

– У мене два мішки солі. Не пропадемо без держави! Дров повно – навколо ліс. Хата тепла. Лампа горить. Добре! Козу тримаю, козлика, троє свиней, чотирнадцять курей. Землі – вдосталь, трави – вдосталь. Вода є в колодязі. Воля! Нам добре! У нас тут не колгосп, а комуна. Комунізм! Ще одного коника купимо. І тоді ніхто нам більше не потрібен. Одного коника...

– Ми не додому повернулись, як один кореспондент тут був і дивувався, а на сто років назад. Серпом жнемо, косою косимо. Молотимо ціпами зерно просто на асфальті. Хазяїн кошики плете. А я взимку вишиваю. Тчу.

– У війну в нашому роду загинуло сімнадцять душ. Двох моїх братів убили. Мама плаче і плаче. А ходила бабуса по селах, жебрала. “Сумуєш? – каже мамі. – Не сумуй. Хто віддав життя за інших, той святий чоловік”. І я все за Батьківщину можу... Тільки вбивати не можу... Я – вчителька, я вчила: любіть людину. Завжди перемагає добро. Діти, вони маленькі, душею чисті.

– Чорнобиль... Над війнами війна. Немає людині ніде порятунку. Ні на землі, ні у воді, ні на небі.

– Радіо відразу відключили. Ніяких новин не знаємо, зате нам спокійно жити. Не засмучуємося. Приїжджають люди, переказують: усюди війна. І ніби соціалізм скінчився, живемо при капіталізмі. Цар повернеться. Правда!?

– То кабан із лісу в сад зайде, то лосеня... Люди рідко. Самі міліціонери...

– А ви і в мою хату зайдіть.

– І в мою. Так давно у мене в хаті гості не сиділи.

– І хрещусь, і молюсь... Господи! Два рази міліція мені грубку рубала. На тракторі мене вивозили. А я – назад! Пустили б людей – вони всі на колінах додому б поповзли. Рознесли по світу наше горе. Тільки мертвим дозволяють повернутись. Їх привозять. А живі – вночі. Лісом...

– На Проводи всі сюди рвуться. До одного. Кожне хоче свого пом'янути. Міліція за списками пропускає, а дітям до вісімнадцяти років не можна. Приїдуть і такі раді біля своєї хати постояти... У своєму саду біля яблуні... Спочатку на могилах плачуть, потім розходяться по своїх дворах. І там теж плачуть і моляться. Ставлять свічки. Висять на своїх парканах, як на огорожах біля могилок. Буває, що і віночок покладуть біля будинку. Повісять білий рушник на хвіртці... Батюшка молитву читає: “Брати і сестри! Будьте терплячими!”

– На кладовище беруть і яйця, і булки... Багато хто млинці замість хліба. У кого що є... Кожне сідає біля своєї рідні. Звуть: “Сестро, прийшла тебе провідати. Іди до нас обідати”. Або: “Мамочко ти наша... Татку ти наш... Татулю...” Кличуть душі з неба... У кого в цей рік померли, ті плачуть, а у кого раніше, ті не плачуть. Поговорять, згадають. Усі моляться. Хто не вміє, теж молиться.

– А вночі за мертвими плакати не можна. Сонце зайде – і вже не можна. Пом'яни, Боже, душі їхні. І царство їм небесне!

– Хто не скаже, той плаче... Ось хохлушка продає на базарі великі червоні яблука. Зазиває: “Купуйте яблучка! Яблучка чорнобильські!” Хтось їй радить: “Не признавайся, тітко, що вони чорнобильські. Ніхто не купить”. – “Не скажіть! Беруть! Кому треба для тещі, кому для начальника!”

– Тут один із в'язниці повернувся. За амністією. У сусідньому селі жив. Мати померла, будинок закопали. Прибився до нас. “Тітко, дайте шматок хліба і сала. Я вам дров наколю”. Старцює.

– Бардак у країні – і сюди тікають люди. Від людей тікають. Від закону. І живуть самі. Чужі люди... Суворі, немає привіту в очах. Нап'ються – підпалять. Уночі спимо, а під ліжком – вила, сокири. На кухні біля дверей – молоток.

– Навесні скажена лисиця бігала, коли вона скажена, то лагідна-лагідна. Не може дивитися на воду. Постав у дворі відро води – і не бійся! Піде.

– Приїжджають... Фільми про нас знімають, а ми їх ніколи не побачимо. У нас немає ні телевізорів, ні електрики. Одне – в вікно дивитися. Ну і молитися, звичайно. То були комуністи замість Бога, а тепер залишився сам Бог.

– Ми – люди заслужені. Я – партизан, рік був у партизанах. А коли наші німців відбили, на фронт потрапив. На рейхстазі своє прізвище написав: Артюшенко. Зняв шинельку, комунізм будував. А де той комунізм?

– У нас тут комунізм. Живемо – брати і сестри.

– Коли війна почалася, не було в той рік ні грибів, ні ягід. Повірите? Сама земля біду чула... Сорок перший рік... Ой, згадую! Я війну не забула. Пролетіла чутка, що пригнали наших полонених, хто впізнає свого, може забрати. Піднялися, побігли наші баби! Увечері хто свого, а хто чужого привів. Але знайшовся такий гад... Жив як усі, одружений, двоє дітей. Заявив у комендатуру, що ми українців узяли. Васько, Сашко... Наступного дня німці на мотоциклах приїжджають... Просимо, на коліна падаємо... А вони вивели їх за село і поклали з автоматів. Дев'ятьох. Вони ж молоді-молоді, гарні! Васько, Сашко...

Тільки б не було війни. Як я її боюся!

– Начальство приїде, покричить-покричить, а ми глухі й німі. І пережили все, перетерпіли...

– А я про своє... Про своє думаю і думаю... На могилах... Хто голосить гучно, а хто тихо. Інші, буває, прикажуть: “Розкрийся, жовтий пісочку. Розкрийся, темна нічко”. З лісу дочекаєшся, а з піску ніколи. Буду звертатися ласкаво: “Іване... Іване, як мені жити?” А він нічого не відповість мені, ні хорошого, ні поганого.

– А я... Я нікого не боюся: ні небіжчиків, ні звірів, нікого. Син приїде з міста і лається: “Що сидиш сама? А як хто задушить?” А що він візьме у мене? Самі подушки... У простій хаті все убрання – подушки. Як буде бандит лізти, він же голову всуне у вікно, а я її топірцем геть. По-нашому, *сякёркаю*... Може, і немає Бога, може, інший хто, але там, високо, хтось є... І я живу.

– Узимку дід повісив у дворі розчинене теля. Й іноземців якраз привезли: “Дідусю, що ти робиш?” – “Радіацію виганяю”.

– Було ж... Люди розповідали... Поховав чоловік дружину, а хлопчик маленький у нього залишився. Чоловік самотній... Запив з горя... Зніме з дитяти все мокре і під подушку. А дружина – чи то вона сама, чи то тільки душа її – з’явиться вночі, помие, посушить і складе в одному місці. Раз він її побачив... Покликав – вона відразу як розтанула. Повітрям зробилася. Тоді сусіди йому порадили: як тінь промайне – двері на ключ, то, може, скоро не втече. А вона і зовсім не прийшла. Що там таке було? Хто там такий приходив?

Не вірите? А то відповісте, звідки казки взялися? Це ж, може, колись правда була? Ось ви грамотні...

– Чому той Чорнобиль зірвався? Одні балакають – учені винні. Хапають Бога за бороду, а він сміється. А нам тут терпи!

Добре ми ніколи не жили. Спокійно. Перед самою війною людей забирали. Хапали... У нас трьох чоловіків... Приїхали на чорних машинах і з поля забрали, і досі вони не повернулися. Завжди ми боялися.

– Я плакати не люблю... Я люблю анекдот новий послухати... У чорнобильській зоні виростили тютюн. На фабриці з цього тютюну виготовили сигарети. На кожній пачці написано: “МОЗ воста-а-нне попереджає – куріння небезпечне для здоров’я”. Ха-ха-ха... А наші діди курять...

– Одне, що у мене є, – корівка. Я пішла б і віддала, тільки б не було війни. Як я її боюся!

– І зозуля кує, сороки стрекочуть. Козулі бігають. А чи будуть вони далі водитися, ніхто не скаже. Вранці глянула в сад – кабани порили. Дикі. Людей можна переселити, а лося і кабана ні. І вода кордонів не дотримується, йде собі по землі, під землею...

Дім не може без людини. І звірові людина потрібна. Всі шукають людину. Лелека прилетів.

Жучок виліз. Усьому рада.

– Болить, жіночки... Ой, як мені болить! Треба тихо... Труну несуть тихо... Обережно. Не стукнути об двері або ліжко, ні до чого не доторкнутися й не вдарити. А то біда – чекай другого небіжчика. Пом'яни, Боже, душечки їхні. І царство їм небесне! А де ховають, там і голосять. Тут у нас все – могилки. Кругом могилки... Самоскиди гудуть. Бульдозери. Хати падають... Копачі працюють і працюють... Закопали школу, сільраду, лазню... Цей самий світ, та люди вже не ті. Одне не знаю, чи є у людини душа? Яка вона? І де вони всі на тому світі вміщуються?

Два дні дід помирав, за грубкою причаюсь і пильную: як вона з нього вилітатиме? Пішла корову доїти... Вскочила в хату. Кличу. Лежить із розплющеними очима... Душа полетіла... Чи нічого не було? Як же тоді побачимось?

– Каже батюшка, що ми – безсмертні. Молимося. Господи, дай нам сили перенести стомлення нашого життя...»

Монолог про те, що знайдеться дощовий черв'як і курка радіє. А те, що в чавунці кипить, теж не вічне

«Перший страх...

Перший страх із неба впав. Водною плив. А деякі люди, і багато хто, були спокійні, як каміння. Хрестом побожуся! Чоловіки, які старші, вип'ють: “Ми до Берліна дійшли і перемогли”. Скажуть, як приклеюся до стіни. Переможці! З медалями.

Перший страх був... Уранці в саду і на городі ми знаходили задушених кротів. Хто їх душив? Зазвичай вони на світло не вилазять з-під землі. Щось їх гнало. Хрестом побожуся!

Син дзвонить із Гомеля:

– А хрущі літають?

– Хрущів немає, навіть личинок ніде не видно. Поховалися.

– А дощові черв'яки є?

– Знайдеться дощовий черв'як – курка радіє. І їх немає.

– Перша прикмета: де хрущів і черв'яків немає – там сильна радіація.

– Що таке радіація?

– Мамо, це смерть така. Вмовляйте тата їхати. У нас перебуде.

– Так ми ж город не посадили...

Були б усі розумні, так хто б залишився в дурнях? Горить, ну горить. Пожежа – тимчасове явище, ніхто на ті часи не боявся. Атома не знали. Хрестом побожуся! А жили під боком у атомної станції, безпосередньо – тридцять кілометрів, а якщо по шосейці – сорок.

Задоволені були дуже. Купив квиток і поїхав. Постачання у них московське – ковбаса дешева, завжди м'ясо в магазинах. На вибір. Хороший був час!

А тепер тільки страх... мелють, що жаби і мошки залишаться, а люди ні. Життя залишиться без людей. Мелють казку з приказкою. Дурень, хто їх любить! Але не буває байки без правди... Стара це вже пісня...

Радіо ввімкну. Лякають і лякають нас радіацією. А нам при радіації стало краще жити. Хрестом побожуся! Ти подивись: завезли апельсини, три сорти ковбаси, будь ласка! В селі! Мої онуки півсвіту об'їхали. Менша дівчинка повернулася з Франції, це ж колись Наполеон звідти наступав... “Бабусю, я бачила ананас!” Другого онука... Братика її в Берлін на лікування брали... Це туди, звідки на нас Гітлер пер... На танках... Новий світ тепер... Все по-іншому... Радіація ця винна чи хто? А яка вона? Може, в кіно де показували? Ви бачили? Біла, чи яка вона? Якого кольору? Одні кажуть, що без кольору і запаху, а інші – що вона чорна. Як земля! А якщо без кольору, то як Бог. Бог усюди, а ніхто не бачить. Лякають! А яблука в саду висять, і лист на деревах, картопля в полі... Я думаю, що ніякого Чорнобиля немає, придумали. Обдурили людей. Сестра моя зі своїм чоловіком поїхали. Недалеко тут, за двадцять кілометрів. Два місяці там пожили, біжить до них сусідка: “Від вашої корови радіація перелізла до моєї. Корова падає”. – “А як вона перелізе?” – “Вона по повітрю літає, як пил. Летюча”. Казки! Казки з приказкою... А це

бувальщина... У діда мого бджоли, стояло п'ять вуликів. Так вони три дні не вилітали, жодна. Сиділи у вуликах. Перечікували. Дід по двору носить: що за напасть така? Що за холера? Щось у природі сталось. А їхня система, як потім пояснив нам сусід-учитель, вища за нашу, розумніша, бо вони відразу почули. Радіо, газети ще мовчали, а бджоли вже знали. На четвертий день тільки вилетіли. Оси... Були у нас осі, осине гніздо над ґанком, ніхто не чіпав, і тут їх зранку не стало, ні живих, ні мертвих. Повернулися через шість років. Радіація... Вона і людей лякає, і звірів... І птахів... І навіть дереву страшно, тільки що воно німе. Не скаже. А колорадські жуки повзають, як і повзали, їдять нашу *бульбачку*, зжирають до листочка, вони звичні до отрути. Ось як і ми.

Але як подумаю – в кожній хаті хтось помер... Інша вулиця, на тому березі річки... Там усі жінки тепер без мужиків, немає чоловіків, чоловіки помирали. На нашій вулиці мій дід живе, і там іще один. Чоловіків Бог забирає раніше. З якої причини? Ніхто нам не перекладе, ніхто не знає цього секрету. А подумати: залишся самі чоловіки, без баб – теж не гаразд. П'ють, мила моя, п'ють. Від туги п'ють. Кому вмирати охота? Коли людина вмирає – така туга! Втішитися не можна. Ніхто не може, і нічим його втішити. П'ють і розмовляють... Міркують... Випити, сміятись і бац! – немає. Всі мріють про легку смерть. Як же її заслужити? Душа – єдина жива істота. Моя ти мила... А жінки наші всі порожні, жіноче у них вирізано, вважай, у кожної третьої. І у молодій, й у старій... Не всі встигли народити... Як подумаю... Минуло, як не було...

А що я додам? Треба жити. Більше нічого...

А то ще... Раніше ми самі били масло, сметану, ставили сир. Варили молочну затірку. Чи їдять таке в місті? Заливаєш борошно водою і розмішуєш, виходять рвані шматочки тіста, тоді ти їх у каструлю з киплячою водою. Повариш і забілюєш молоком. Наша мама показувала і вчила: "І ви, діти, навчіться так. А я навчилася від своєї мами". Пили ми березовий і кленовий сік – березовик і кленовік. Квасолу в стручках парили в чавунах у великій печі.

Варили кисіль із журавлини... А під час війни кропиву збирали, лободу та інші трави. З голоду пухли, але не помирали. Ягоди в лісі, гриби... А зараз таке життя, що все це порушилося. Думалося нам, що це непорушне, завжди було і буде так. І те, що в чавунці кипить, вічне. Ніколи б я не повірила, що воно зміниться. Але воно ж так... Молоко – не можна, бобові – не можна. Гриби, ягоди забороняють. М'ясо наказують вимочувати три години. І з картоплі двічі воду зливати, коли вариш. Але з Богом битися не будеш... Треба жити...

Лякають, що і воду нашу не можна пити. Але як ти без води? В кожній людині вода є. Нікого немає без води. Воду і в камені знайдеш. Ну, це ж вода, може, вона вічна? Все життя з неї... У кого питаєш? Ніхто не скаже. А Богу моляться, у нього не питають. То треба жити...

Он і жито зійшло. Гарне жито».

Анна Петрівна Бадаєва, самосел

Монолог про пісню без слів

«Я вам в ніжки поклонюся... Попрошу...

Знайдіть нам Анну Сушко. Вона жила в нашому селі. У селі Кожушках. Звуть – Анна Сушко... Я вам назву всі прикмети, а ви надрукуйте. У неї горб, з дитинства німа. Жила сама. Шістдесят років... Під час переселення її забрали на машині “швидкої допомоги” й вивезли в невідомому напрямку. Грамоти вона не вчилася, тому ніякого листа ми від неї не отримали. Самотніх і хворих вивозили до притулків. Ховали. Ніхто не знає адреси. Надрукуйте...

Жаліли ми її всім селом. Виходжували, як мале дитя. Хто дров наколе, хто молока принесе. Хто посидить увечері в хаті... Піч розтопить... Два роки, як ми, потинявшись по чужих кутках, повернулися в рідні хати. І їй передайте, що хата її ціла. Дах є, вікна. Що побите і пограбоване, разом відновимо. Дайте нам тільки адресу,

де вона живе і страждає, поїдемо і заберемо. Привеземо назад. Щоб вона не вмерла від туги. Я вам у ніжки поклонюся. Безневинна душа мучиться в чужому світі...

Є ще одна прикмета... Я забула... Коли у неї щось болить, вона тягне пісню. Без слів. Один голос. А розмовляти вона не може... Коли болить, тягне голосом: а-а-а... Жаліється...

А... а... а...»

Марія Вовчок, сусідка

Три монологи про стародавній страх і про те, чому один чоловік мовчав, коли говорили жінки

Сім'я К-вих. Мати і дочка. І чоловік, який не сказав ні слова (чоловік дочки).

Дочка:

«– Я попервах день і ніч плакала. Хотілося плакати і говорити... Ми з Таджикистану, з Душанбе. Там війна...

Мені про це не можна... Я дитинку чекаю, я – вагітна. Але я вам розповім... Заходять удень в автобус із перевіркою паспортів. Звичайні люди, тільки з автоматами. Подивляться документи і виштовхують з автобуса чоловіків. І тут же, біля дверей... стріляють. Навіть не відводять убік. Я ніколи б сама не повірила. А я це бачила. Бачила, як вивели двох чоловіків, один зовсім молодий, красивий, він їм щось кричав. По-таджицькому, по-російськи... Кричав, що у нього дружина недавно народила, що троє маленьких дітей удома. А вони тільки сміялися, теж молоді, зовсім молоді. Звичайні люди, тільки з автоматами. Він упав... Він їм кросівки цілував... Усі мовчали, весь автобус. Тільки відїхали: та-та-та... Боялась озирнутися... (Плаче.)

Мені про це не можна... Я дитинку чекаю. Але я вам розповім... Про одне прошу: Не називайте моє прізвище, а ім'я – Світлана. У нас там родичі залишилися. Їх уб'ють... Я раніше думала, що у нас ніколи вже війни не буде. Велика країна, улюблена. Найсильніша! Раніше нам казали, в радянській країні, що ми бідно живемо, скромно, тому що пройшла велика війна, народ постраждав, зате тепер у нас могутня армія, нас ніхто не чіпатиме. Не переможе! А ми почали стріляти одне в одного... Зараз не така війна, як раніше. Ту війну наш дід згадував, він до Німеччини дійшов. До Берліна. Зараз сусід стріляє в сусіда, хлопчики разом у школі вчилися, і вони вбивають один одного, ґвалтують дівчаток, із якими в школі поруч сиділи. Всі збожеволіли...

Наші чоловіки мовчать. Чоловіки мовчать, вони вам нічого не скажуть. Їм кричали вслід, що вони, як жінки – тікають. Боягузи! Батьківщину зраджують. А де їхня вина? Хіба це вина, що не можеш стріляти? Не хочеш. У мене чоловік – таджик, йому треба було йти на війну і вбивати. А він: “Поїдемо-поїдемо. Я не хочу на війну. Мені не потрібен автомат”. Він полюбляє теслювати, доглядати за кіньми. Він не хоче стріляти. У нього душа така... Полювання теж не любить. Там його земля, розмовляють його мовою, а він поїхав. Тому що не хоче вбивати іншого таджика, такого, як і він сам. Незнайому йому людину, людину, яка його нічим не образила... Там він навіть телевизор не слухав. Затуляв вуха... Але йому тут самотньо, там рідні брати воюють, одного вже вбили. Там його мати живе. Сестри. Їхали ми сюди в душанбинському поїзді, шибок немає, холоднеча, не топлять, стріляти не стріляли, але по дорозі у вікна каміння кидали, шибки били: “Росіяни, забирайтеся! Окупанти! Досить нас грабувати!” А він же таджик, і він це все чув. І діти наші чули. Дівчинка в нас навчалася в першому класі, вона була закохана в хлопчика. Таджика. Приходить зі школи: “Мамо, а хто я – таджичка чи росіянка?” Їй не пояснити...

Мені про це не можна... Але я вам розповім... У них памірські таджики воюють із кулябськими таджиками. Вони – всі таджики, у

них один Коран, одна віра, але кулябці вбивають памірців, а памірці вбивають кулябців. Спочатку вони на площі збиралися, кричали, молились. Я хотіла зрозуміти, я теж туди пішла. Запитала у людей похилого віку: “Проти кого ви виступаєте?” Вони відповіли: “Проти парламенту. Нам сказали, що це дуже погана людина – Парламент”. Потім площа спорожніла, і почали стріляти. Якось одразу стала інша країна, незнайома. Схід! А до цього нам здавалося, що живемо на своїй землі. За радянськими законами. Там стільки російських могил залишилось, а на них нікому плакати... Худобу пасуть на російських кладовищах... Кіз... Росіяни похилого віку по смітниках бродять, підбирають...

Працювала я в пологовому будинку, медсестрою. Нічне чергування. Жінка народжує, важко народжує, кричить... Вбігає санітарка... В нестерильних рукавичках, у нестерильному халаті... Що сталося? Що! Щоб у такому вигляді в пологову залу?! “Дівчатка, бандити!” А вони в чорних масках, зі зброєю. І відразу до нас: “Дай наркотики! Дай спирт!” – “Немає наркотиків, немає спирту!” Лікаря до стінки – давай! І тут жінка, яка народжувала, з полегшенням закричала. Радісно. І дитинка заплакала, вона тільки-тільки з’явивсь... Я над нею нахилилась, я навіть не запам’ятала, хто це був: хлопчик чи дівчинка? У неї ще ні імені, нічого. І ці бандити до нас: хто вона – кулябка чи памірка? Не хлопчик чи дівчинка, а кулябка чи памірка? Ми – мовчимо... А ці кричать: “Хто вона?!” Ми – мовчимо. Тоді вони хапають це дитинча, воно, може, хвилин п’ять-десять усього і побуло на цьому світі, і викидають у вікно... Я медсестра, я не раз бачила, як помирають діти. А тут... Ледве серце не вилетіло з грудей... Мені це не можна згадувати... *(Знову починає плакати.)* Після цього випадку... У мене екзема на руках висипала. Вени набрякли. І така байдужість до всього, не хотілося вставати з ліжка. Підійду до лікарні й назад повертаю. А я вже сама дитинку чекала... Як жити? Як там народжувати? Приїхали сюди... До Білорусі... Наровля – тихе містечко, маленьке. І більше не питаєте... Не чіпайте мене... *(Замовкає.)* Зачекайте... Хочу, щоб ви знали... Я Бога не боюсь.

Я людини боюсь... Попервах ми тут питали: “Де у вас радіація?” – “Де стоїте, там радіація”. Так це ж уся земля?! (*Витирає сльози.*) Люди виїхали. Їм страшно.

А мені тут не так страшно, як там. Ми залишилися без батьківщини, ми – нічийі. Німці всі поїхали до Німеччини, татари, коли їм дозволили, – в Крим, а росіяни нікому не потрібні. На що сподіватися? Чого чекати? Росія ніколи не рятувала своїх людей, тому що велика, нескінченна. Чесно кажучи, я і не відчуваю, що моя батьківщина – Росія, ми виховувалися по-іншому: наша Батьківщина – Радянський Союз. Ось і не знаєш тепер, як душу врятувати? Ніхто не клацає тут затвором – вже добре. Нам тут будинок дали, чоловікові – роботу. Написала листа своїм знайомим, вони вчора теж приїхали. Назовсім. Приїхали ввечері й боялися вийти з будівлі вокзалу, дітей не пускали, сиділи на своїх валізах. Чекали ранку. А потім бачать: люди ходять по вулицях, сміються, курять... Їм показали нашу вулицю, провели до самого нашого будинку. Вони не могли прийти до тями, бо ми там відвикли від нормального життя, від мирного. До того, що ввечері можна ходити по вулицях. Можна сміятись... А вранці вони сходили в гастроном, побачили масло, вершки, і там же, в магазині – це все вони самі нам розповідали – купили п'ять пляшок вершків і тут же їх випили. На них дивились, як на божевільних. А вони ні вершків, ні масла два роки не бачили. Там хліба не купиш. Там – війна... Це не можна пояснити людині, яка війни не знає... Тільки з кіно...

У мене там душа була мертва... Кого б я там народила з мертвою душею?

Тут людей мало... Будинки порожні... Живемо під лісом... Я боюся, коли багато людей. Як на вокзалі... Під час війни... (*Заплакала ридма і замовкла.*)»

Мати:

«– Тільки про війну... Тільки про війну можу говорити... Чому сюди приїхали? На чорнобильську землю? Тому що звідси нас вже не

виженуть. Із цієї землі. Вона вже нічийна, Бог її забрав. Люди її залишили.

У Душанбе працювала я заступником начальника вокзалу, і був іще один заступник, таджик. Наші діти разом росли, вчилися, ми сиділи за одним святковим столом: Новий рік, Першотравень... День Перемоги... Разом пили вино, плов їли. Він до мене звертався: “Сестро. Сестричко. Моя російська сестро”. І ось він приходить, а ми сиділи в одному кабінеті, зупиняється перед моїм столом і кричить:

– Коли ти, нарешті, в свою Росію ушиєшся? Це – наша земля!

У ту хвилину я думала, що мій розум не витримає. Підскочила до нього:

– Куртка на тобі звідки?

– Ленінградська, – відповів від несподіванки.

– Знімай російську куртку, гад! – здираю з нього куртку. – Звідки шапка? Хвалився, що з Сибіру надіслали! Знімай шапку, гад! Сорочку давай! Штани! Їх на московській фабриці шили! Вони теж російські!

До трусів би роздягла. Здоровенний чолов’яга, я йому по плече, а тут – звідки сила взялася – все б із нього здерла. Навколо вже люди зібралися. Він волає:

– Іди від мене, скажена!

– Ні, віддавай усе моє, російське! Я все своє заберу! – Я ледве не збожеволіла. – Шкарпетки знімай! Туфлі!!

Працювали ми вдень і вночі... Потяги йдуть переповнені – тікають люди... Багато російських людей рушило з місця... Тисячі! Десятки тисяч! Сотні! Ще одна Росія. Відправила я о другій годині ночі московський поїзд, залишилися в залі діти з міста Курган-Тюбе, не встигли на московський. Я їх зачинила, сховала. Підходять до мене двоє. З автоматами.

– Ой, хлопці, що ви тут робите? – А у самої серце затремтіло.

– Сама винна, у тебе всі двері навстіж.

– Я поїзд відправляла. Не встигла зачинити.

– Що там за діти?

– Це наші, душанбинські.

– А може, вони з Кургана? Кулябські?

– Ні-ні. Наші.

Пішли. А якби відчинили залу? Вони б усіх... І мені заодно – кулю в лоб! Там одна влада – людина з рушницею. Посадила я дітей уранці на Астрахань, наказала, щоб їх везли як кавуни, двері не відчиняли. *(Спочатку мовчить. Потім довго плаче.)* Хіба є що-небудь страшніше за людину? *(Знову замовкає.)*

Вже, коли тут ішла по вулиці, через хвилину оглядалася, мені здавалося, що хтось за спиною напотові... Чекає. Дня там не минало, щоб я про смерть не думала... Завжди з дому в усьому чистому виходила – в свіжовипраній блузці, спідниці, в чистій білизні. А раптом уб'ють! Зараз по лісі ходжу сама і нікого не боюся. Людей в лісі немає, жодної людини. Іду, згадую: чи то було все це зі мною, чи то ні? Інший раз мисливців зустрінеш: із рушницею, собакою і дозиметром. Це теж люди з рушницею, але не такі, вони за людиною не ганяються. Стрілянину почую – знаю, що по воронах стріляють або зайця женуть. *(Мовчить.)* Тому мені тут не страшно... Я не можу боятися землі, води... Я людини боюся... Там вона за сто доларів на базарі купує автомат...

Я згадую хлопця. Таджики... Він гнався за іншим хлопцем... За людиною гнався! Як він біг, як дихав, я відразу зрозуміла, що він хоче вбити... Але той сховався... І втік... І ось цей повертається, йде повз мене і каже: “Мати, де у вас тут можна води попити?” Зазвичай так питає, як нічого й не сталось. У нас на вокзалі бачок із водою стояв, я йому показала. І ось дивлюся йому в вічі й кажу-кажу: “Навіщо ви один за одним ганяєтеся? Навіщо вбивати?” І йому ніби навіть соромно стало. “Ну, мати, ти давай тихіше”. А коли вони разом, вони інші. Будь вони вдвох або втрьох, поставили б мене до стінки. З однією людиною ще можна говорити...

Із Душанбе приїхали в Ташкент, а далі треба – в Мінськ. Немає квитків – і все! У них хитро влаштовано, поки хабар не даси, в літак не сядеш, нескінченні причіпки – то до ваги, то до об'єму: це не можна, те прибери. Два рази на ваги ганяли, ледве зрозуміла. Гроші

всунула... “Ось так би давно, а то сперечається тут”. Як усе просто! А до цього... Контейнер у нас – дві тонни, змусили розвантажити. “Ви їдете з гарячої точки, може, зброю везете? Анашу?” Я пішла до начальника й у нього в приймальні познайомилася з хорошою жінкою, вона мене перша напоумила: “Нічого ви тут не доб’єтесь, а будете вимагати справедливості, ваш контейнер викинуть у поле і вони пограбують то, що ви привезли”. Ну що робити? Ніч не спали, розвантажилися, що у нас там: шмотки, матраци, старі меблі та старий холодильник, два мішки книг. “Ви, напевно, цінні книги везете?” Подивилися – “Що робити?” Чернишевського, “Піднята цілина” Шолохова... Посміялись. “А скільки у вас холодильників?” – “Один, та й той нам розбили”. – “Чому не взяли декларації?” – “Ну звідки нам було знати? Вперше з війни їдемо”. Ми втратили відразу дві батьківщини – свій Таджикистан і Радянський Союз...

Ходжу по лісі, думаю. Наші все біля телевізора сидять: як там? Що там? А я не хочу.

Було життя... Інше життя... Я там вважалася великою людиною, є у мене військове звання – підполковник залізничних військ. Тут сиділа безробітна, поки не влаштувалася прибиральницею в міськраді. Підлоги мию... Пройшло життя... А на друге у мене вже немає сил... Одні нас тут жаліють, інші незадоволені: “Біженці картоплю крадуть. Ночами викопують”. У ту війну, моя мама згадувала, люди більше одне одного жаліли. Нещодавно під лісом коня дикого знайшли. Мертвого. В іншому місці – зайця. Вони були не вбиті, мертві. Про це всі занепокоїлись. А знайшли мертвого бомжа, якимсь непомітно пройшло. До мертвої людини люди всюди звикли...»

Олена М. – з Киргизії. На порозі будинку, як для фотографії, поруч із нею сиділи її п’ятеро дітей і кіт Метелиця, якого вони з собою привезли.

«Ми їхали – як з війни...

Схопили речі, кіт за нами до вокзалу йшов слід у слід, kota забрали. Їхали поїздом дванадцять діб, в останні два дні залишалась

у нас тільки капуста квашена в банках і окріп. Хто з ломом, хто з сокирою, хто з молотком – чергували біля дверей. Скажу вам так... Однієї ночі напали на нас бандити. Мало не вбили. За телевизор, за холодильник тепер можуть убити. Ми їхали – як з війни, хоча в Киргизії, де ми жили, поки що не стріляють. Була різанина в місті Ош... киргизів із узбеками... Якимось воно швидко затихло. Зачаїлося. Але щось у повітрі носиться. На вулицях... Скажу вам... Гаразд ми, росіяни, але й самі киргизи бояться... У них черги за хлібом, ось вони і кричать: “Росіяни, забирайтеся додому! Киргизія – для киргизів!” – і виштовхують із черги. І ще щось по-киргизькому, ну, таке, що, мовляв, їм самим хліба не вистачає, а треба нас годувати. Я їхню мову погано розумію, вивчила кілька слів, щоб на базарі поторгуватися...

У нас була Батьківщина, тепер її немає. Хто я? Мама – українка, тато – росіянин. Народилась і виросла в Киргизії, вийшла заміж за татарина. Хто мої діти? Яка у них національність? Ми всі перемішалися, наша кров змішалась. У паспорті у мене і у дітей записано – росіяни, а ми – не росіяни. Ми – радянські! Але тієї країни, де я народилася, немає. Немає ні того місця, що ми називали батьківщиною, ні того часу, який теж був нашою батьківщиною. Ми тепер – як кажани. У мене п'ятеро дітей: старший син – у восьмому класі, молодша дівчинка – в дитячому садку. Я їх сюди привезла. Нашої країни немає, а ми – є.

Я там народилася, виросла. Будувала завод, працювала на заводі. “Їдь туди, де твоя земля, а тут усе наше”. Нічого не давали взяти, крім дітей: “Тут усе наше”. А де моє? Тікають люди. Їдуть. Усі російські люди. Радянські. Вони ніде не потрібні, їх ніхто не чекає.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

Світлана Алексієвич

ЧОРНОБИЛЬСЬКА МОЛИТВА

